

ОРТАБАЙЛАНЫ РИММА

ДЖЕТЕГЕЙЛИ
ДЖЕТИ ДЖУЛДУЗ

ЧЕРКЕССК

1985

Кюн тамчыла...

Джетегейли — джети джулдуз. Алайды китабны аты. Джети джулдуз, джети кюн тамчы, джети тюгенмезлик хазна...

Туугъан халкъыбыз — Къарачай бла Малкъар — дуняда башха халкълача, ёмюрлени узагъында сылаб-сыйпаб асырагъан аууз хазнасын бюгюн, китаб этиб, алим бизге береди. Сабийлеге деб джарашдырады ол аны. Алай а китаб уллуну, гитчени да сейирсиндирир деб турабыз. Бюгюнлюкде быллай китабны магъанасы уллуду, сыйы мийикди. Ичлеринде кюн ойнай-кюле тургъан чыкъ тамчыланы ууучунга джыйыб къобан этгенча, эл-элге айланыб, таурухчуланы, джомакъчуланы, джырчуланы, сёзге усталаны табыб, аладан бюртюк-бюртюк джыйыб, ташын-хансын ариулаб, заманнга кёре джарашдырыб, ма деб, окъуучу-гъа китаб этиб берген, бизни сарытын, къыйын ишди. Аны юсюне да, аууз творчествону джети тюрлюсюнден айырыб, сабийлеге этмекликни джууабы бек уллуду. Бу иште терен билимден, замандан, этерге излегенден сора да талпымакълыкъ, тёзюм, халкъны алтын сёзюню багъасын билиу керекди. Бу затланы барысына да терен эс бёле этгенди китабны алим, филология илмуланы кандидаты, илму-тинтиу институтну тамада илму къуллукъчусу Ортабайланы Римма.

Бешикде сабий ышаргъанча, уядан джыбджыкъла учанча, кёк джашнагъанча, сейирди халкъыбызны сёзю: керти эрлени суратлагъан нарт таурухла, кёзбаулу джомакъла, тышча сейир таурухла, эсинги къозгъагъан нарт сёзле, къанат берген джырла, элберле, белляула, алгъышла, халкъ хапарла, айтыула... Сууну шоркъаларыча, кёб ауазлыды халкъыбызны сёз байлыгъы, чомартды, ётгюрдю, назикди. Джаугъа джаулукъ, тенгнге тенглик эте биледи. Эрге къанатды, сабийге аламатды, къартха джубанчды. Халкъгъа сыйды, джазыучугъа, суратчыгъа ёмюрлюк юлгюдю.

Къылыч бир джауну башын кесер, керти сёз минг джауну башын юзер дейдиле халкъда. Халкъны бачамалары халкъны акъылына таймаздан терен эс бёлгенлей тургъандыла.

В. И. Ленин кесини революцион ишинде, джазгъанларында халкъны акъыл сёзюне таяна, сейирсине, аны ёхтем кючу бла хайырланганды, анга тыйыншы эс бёлюрге юретгенди.

Бусагъатда, хар не да эркин заманда, халкъ творчество учуз болмагъанды, бир ёмюрде да болмагъанча, сыйы мийикге чыкъгъанды, багъасы ёсенди, аны излеб табхан а бюгюн тынч тюддю. Халкъны алтын хазнасын халкъдан алыб, халкъгъа джангъдан джайыу, бюгюн бек асыл ишлени бириди: фахмулу алим-лерибизни, джазыучуларыбызны сыйлы борчуду.

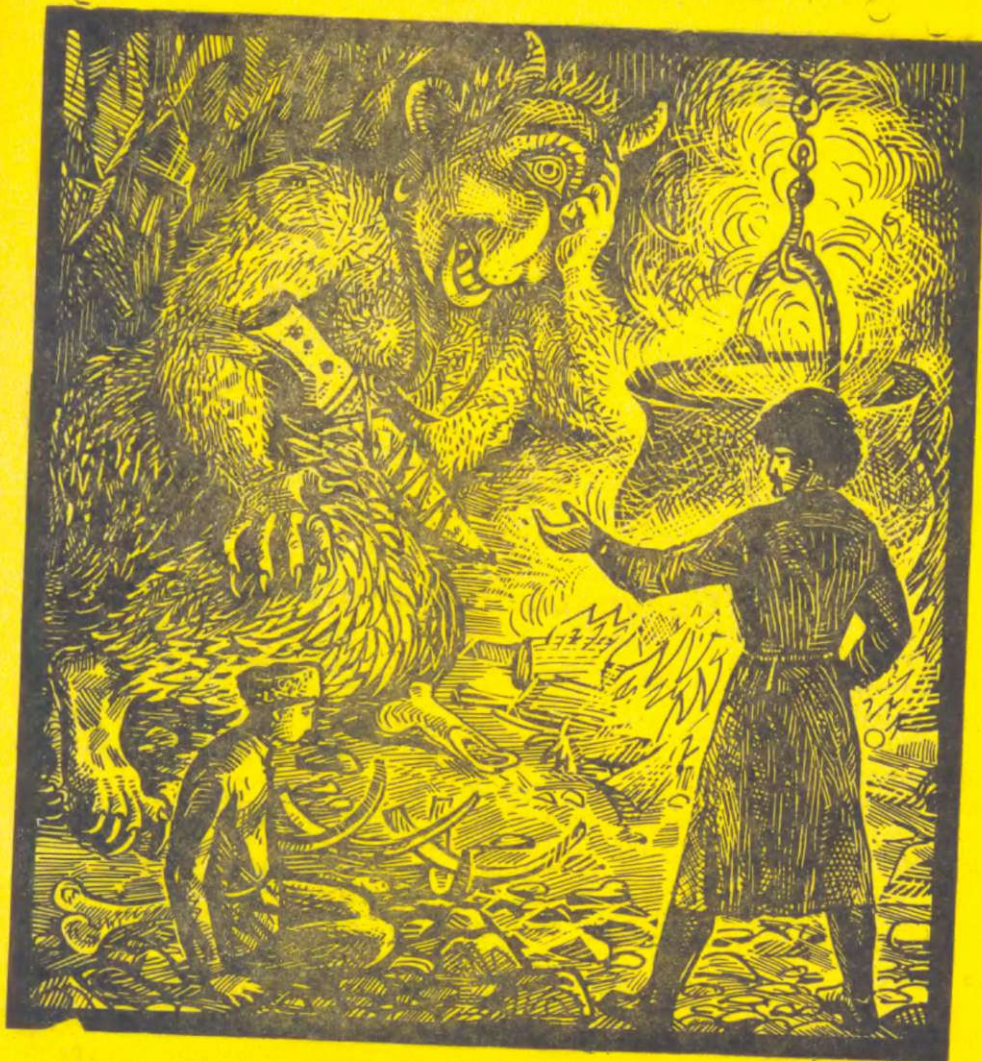
Римма, сабийлигинден башлаб, анасы Ёзденланы Тананы къызы Аминадан, артда уа сёз усталадан — Алийланы Солтандан, Гочияланы Хусейинден, Байрамукъланы Юсюбден, Ёзденланы Абугалийден, Кърымшаухалланы Магомедден, Батчаланы Анзордан, Къочхарланы Маруадан, Сылпагъарланы Абул-Керимден, дагъыда кёб адамдан талай джылны джыйыб, хар сёзюне терен эс бёлюб, сабийлеге китабны береди. Биз да, бу затны къол джазмада огъуна окъугъанла, сабийлени къолларында бу бек суйген китабларыны бири болур деб ышана, хар окъугъан да башхагъа теджеб, халкъыбызны бу сейир байлыгъы, суу юзюлмей баргъанча, тёлюледен тёлюлеге джайыла, дуня тынчлыкъгъа, къарнашлыкъгъа, шохлукъгъа, джигитликге, джигерликге джол ача, заманыбызгъа асыл къуллукъ этер деб турабыз.

Барыбыз да биргелей китабны джарашдыргъаннга, анга юлюшюн къошханлагъа уллу бюсюреуюбюзюню да билдиребиз...

КЪАГЪЫЙЛАНЫ НАЗИФА.

Таурухму айтайым,
Тауратмы айтайым,
Анармы айтайым,
Санармы айтайым!
Джомакъмы айтайым,
Джоракъмы айтайым,
Соракъмы айтайым!
Къарт айтыуму айтайым,
Нарт айтыуму айтайым.
Сайлагъыз, бирин башлайым!

(Халкъ дан)

НАРТ ТАУРУХЛА

*Бу таурухла келелле
Эртделеден, нартладан,
Соруб, тюзюн билигиз
Кёб джашагъан къартладан.*

Байрамкъулланы
Фатима

Сосуркъа бла эмеген

Сосуркъа бурун Къарт-Джурт элге баргъан этед. Барыб анда джашайды.

Бир заманда бир эмегенни хапары чыгъады: элге джууукъ джерге орналыб, халкъны малын, адамын да ашайды,— деб. Аны халкъны инджитгенине тёзалмай, Сосуркъа:

— Мен ол эмегенни кёрмейин мадарым джокъду!— деб тебрейди. Излей барыб, Хурла кёлде табады.

— Эй, адам улу!— дейди эмеген, муну кёргенлей.

— Сен ким боллукъса? Сени атынг неди?— дейди Сосуркъа.

— Мени атым — Чолакъ Чомур,— дейди эмеген.— Сени атынга неди?

— Мени атым джокъду. Мен сени излеб келгенме, кючюнгю кёрюрге,— дейди Сосуркъа.

— Мен Сосуркъа деб бир адамны кёб излеб айландым. Адам улунда андан кючлю адам джокъду, деб эшитгенме. Сен Сосуркъаны таниймыса?— деб сорады эмеген.

— Танийма, бек танийма.

— Аны оюнлары къалай болуучан эдиле?

— Сосуркъаны бир оюну былайды: ма бу таудан сенича бир уллу эмеген ташны тёнгеретсе, къаяны тюбюнде сакълаб туруб, ол ташны башы бла уруб, чартлатыб, ызына чыгъарады.

— Мен да этейим алай, аны неси барды сора?!

Сосуркъа, тикге чыгъыб кетиб, башында бир къаяны кёбарарды. Чолакъ Чомур да тюбюнде сакълайды. Сосуркъа ол мазаллы къая ташны тёбен тёнгеретеди. Эмеген, ташны башы бла уруб, ызы-

на чыгъарады. Ташны ууалгъанларындан Сосуркъа кесин кючден сакълайды.

— Сосуркъаны дагъыда бир оюнун айтайым,— деди Сосуркъа.

— Айт, айт, ол этген оюнланы мен да этерикме!— деб махта-нады эмеген.

— Сосуркъа, тогъуз къаладжюкню темирин отха салыб къыздырыб, ауузун ача эди, аланы аузуна атдыра эди.

— Сосуркъа алаймы этеди? Ол а бош затды! Аны мен да этейим!

Тогъуз къаладжюкню темирин отха салыб къыздырыб, ауузун ачыб, ичине джутады, алай а Чолакъ Чомургъа не аз да хата болмай къалады.

Эмегенни бу лагъымла бла ёлтюралмазлыгъын ангылаб, Сосуркъа сагъыш этди.

— Сосуркъаны дагъыда ючюнчю оюну да барды, сен аны этел-мезге болурса,— дейди Сосуркъа.

Къайда, айтчы, мен аны да этмей къоймам,— дейди Чолакъ Чомур.

— Сосуркъа алай этеди: Хурла кёлге кыш чилледе киреди да, кеси бузгъа иги бузлагъынчы, андан чыкъмай турады. Тамам иги бузласа уа, бузну да ууатыб чыгъады.

— Ашхы, аны да кёрейим — деб, эмеген Хурла кёлню арасына киреди.

Сосуркъа, эки кышны сууугъун тилеб, Хурла кёлню бузлатханды.

Эмеген Хурла кёлню ичинде джети кюн бла джети кечени турады.

— А, Чолакъ Чомур, чыкъ энди!— дейди Сосуркъа.

Эмеген, бузну башы бла уруб, ууатыб, башына чыгъыб теб-рейди.

— Эй, сабыр бол, Сосурка алай этмей эди, мен джангылгъан этгенме. Сосуркъа, бузну кёлтюрюб, аны тюбюне агъач, таш, бичен сала эди. Агъачны, ташны, биченни келтир да къуй кёлге!— дегенди Сосуркъа.

Эмеген, барыб агъач, таш, бичен келтириб, бузну тюбюне салыб, дагъыда джангыдан бузгъа киргенди. Тогъуз кюн бла тогъуз кечени дагъыда бузну тюбюнде тургъанды. Он кышны сууугъун тилегенди Сосуркъа. Суу бузлаб, эмеген чыкъмазча бегигенди. Сора Сосуркъа келиб:

— А, Чолакъ Чомур, заман болгъанды, тур!— дегенди.

Эмеген башы бла бузну урады. Буз кымылдамай къалады.

— Энтда бир ур!— дейди Сосуркъа. Экинчи кере урады бузну эмеген. Буз джарылады.

— Ай, энтда бир ур!— дейди Сосуркъа. Ючюнчю кере да урады бузну эмеген. Бузну сындырыб, баш токъмагъы чыгъады...

Кёб кюрешеди эмеген, алай а буздан тёнгеги чыкъмады. Сора, алайдан чыгъарындан тюнгюлюб, айтханды:

— Эй, сен, хыйлачы адам, меннге этерни этдинг, сен кесинг да бош адам тюлсе, Сосуркъаса. Мен сени хапарынгы эшитген эдим. Сени эки балтырынгдан да къалай танымадым?!¹ Сен менден не зат излейсе, ёлтюрюргеми башлагъанса?

Сосуркъа айтханды:

— Керти айтаса, сени кибик, халкъны инджитгеннге ёлюм керекди!— деб, Сосуркъа къылычын алыб, эмегенни сегиз сёлешмеген башын кесгенди, сёлешген башына къылыч не аз да илинирге унамагъанды.

Сора эмеген айтханды:

— Сени бычагъынг мени бу башыма къарыу этеллик тюлдю. Кесинги, мени да мындан кёб къыйнама. Андан эсе, бар да мени дорбунумда уллу къара къюбюрюмден къара къылычымы ал да кел. Ол къылыч болмаса, мени бойнуму башха бир джукъ да кесмез.

Сосуркъа барады. Барса, ол къюбюрню аллына бир темир багъана салыныб тура. Къурукъ бла бир джанындан узалыб, Сосуркъа къюбюрню башын ачады. Ол къюбюрню былай ачханлай, бюклениб тургъан мазаллы къылыч чартлаб чыгъыб, темир багъананы уруб, кесиб кетди.

Къылычны алыб баргъанды Сосуркъа. Эмегенни башын кесерге тебрегенлей:

— Къашыкъ бла къанымдан бир ич: ол сеннге къарыу берир,— дейди эмеген.— Ичегилеримден да бир белибау этиб къыс белинге.

Алай этсенг, мени къарыуум санга кечерикди.

Сосуркъа эмегенни башын кеседи. Маскеге эмегенни къазын ичиреди. Ол олсагъатлай ёледи. Ичегилеринден алыб терекге чырмайды. Терек да ичеги чырмалгъан джерлеринден кесилиб-кесилиб оюлуб тюшеди. «Э, сенде уа керти да къарыу бар кёре эдим», деб, аны къылыч бла ууакъ-ууакъ туурагъанды. Сосуркъа, алай бла, кесини халкъын тогъуз башлы эмегенден къутхаргъанды.

Алайды Хурла кёлде Чолакъ Чомур деген эмеген бла Сосуркъаны тюбешгенлери.

Ёрюзмек бла джашчыкъ

Эртде-эртде нартла-гуртла деб бирле джашагъандыла. Аланы тамадалары кесини озгъун акъылы, эси, тирилиги, джитилиги бла белгили деу Ёрюзмек болгъанды. Кёб аманлыкъдан, кёб хатадан, кёб терсликден, кёб къыйынлыкъдан бирча сакълаб, Ёрюзмек нартлагъа тыйыншлы башчылыкъ этгенди. Ёрюзмекни кючю бла, нартланы башлары кёб джауну чабыуундан къутхарылгъанды.

Бир джолда Ёрюзмек, нартлагъа кийик эт ашатыргъа джюк-

¹ Сосуркъаны балтырларында эти болмагъанды.

лениб, садагъын да бойнуна атыб, бир сюрюучю джашчыкъны да биргесине алыб, уугъа атланганды.

Бара-барыб, тау этекде бир уллу чегетни кыйырындан киргендиле ала.

Агъачланы тюзлериңден кесиб, Ёрюзмек къая джанында, кече джатарча, кюндюз солурча, эрлай къошчукъ ишлегенди. Ёрюзмек да, джашчыкъ да хапчюклерин къошха салгъандыла, бираз отун ташыгъандыла, мурджар этгендиле.

Ёрюзмек къая джанлада излей кетиб, отлукъ таш да, къуу да табханды. Ташны ташха уруб, от чакъдырыб, къургъакъ отунладан, кюреше кетиб, кючден-бутдан отчукъ тамызгъанды. От иги джангынчы, Ёрюзмек да, джашчыкъ да, отджагъада томраулагъа олтуруб, хайт деб солугъандыла.

Арыгъанлары кетгенден сора, Ёрюзмек джашчыкъгъа:

— Мен, арлакъ джайылыб, кийикле ёлтюрюб келейим, сен, аз аз отун салыб, отну джукълатмай тур. От джукъланса, экинчи от эталлыкъ тюлбюз,— деб, кетгенди.

Ёрюзмек кетгенден сора, джашчыкъ кеси джангыз, эрикгенча болуб, мурджарда квалкыб квалгъанды. Джукъудан тоя келиб, уяныб къараса, от джукъланыб тура.

Джашчыкъ, секириб ёрге къобуб: «Ой, юйюм къуруду, отум джукъланганды да квалгъанды, энди, от джукъланыб тургъанлай, Ёрюзмек келиб къала эсе, меннге урушурукъду»,— деб къоркъуб, чаба-джорта, бир терен къулакъны ёрге айланганды. Къулакъ тау-усулуб, ол бир сыйдам сыртха чыкыгъанды. Сыртдан ауа барыб, бир мийик тебени кёргенди. Тебени башына ёрлеб, тегерегине къараса, кёз кючден джетген бир джерде от джарыкъ ургъанын эслегенди. «Ёрюзмек келгинчи, от алыб келейим да, эрлай от тамызайым къошда»,— деб, джашчыкъ от джарыкъ таба мыллыгын атханды.

Джашчыкъ от джарыкъгъа джууукъ кириб къараса: чегет тарда — бир уллу къош, къошну бир мюйюшюнде — бир уллу от, отну тегерегинде да — тогъуз эмеген. Джашчыкъ, чартлаб кириб, от алайым да къачайым деб тебрегенлей, ол тогъуз эмеген: «Ма, аллах бергенча, оюнчакъ келди бизге»,— деб, сермеб тутуб, тобну атханча, джашчыкъны бир-бирине атыб башлагъандыла. Алай эте келиб, джашчыкъ тогъузунчу эмегени кюлуна тюшгенлей, ол; «Муну, ол къайнай тургъан къазаннга атыб, бишириб ашаргъа керекди»,— деб, къуру суу бла отда къазанны кёргюзгенди...

Джашчыкъ ары от алыргъа кетгенлей, узаймай Ёрюзмек, кёб кийик эт да кёлтюрюб, къошха къайтханды. Къараса: къошда не от джокъ, не джашчыкъ джокъ. Джашчыкъны да, отну да кёрмегинде Ёрюзмек: «Джашчыкъ, отну джукълатыб, менден къоркъуб, от излей кетген болур»,— дегенди.

Ёрюзмек, ким да билген, бек сезимли эмда хыйлачы киши болгъанды. Аны къайры кетгенин сезгенлей, ол: «Энди эмегенлеге кесин ашатыб къояды»,— деб къоркъуб, джашчыкъны ызындан кыыса баргъанды.

рюую да, джаш кеси да, текени сакъалыны тубюне кысылыб, джибимей, ариу сакъланыучан эдиле.

Егюз ёлген кюн да бир уллу таякъ джангур келгенди, кёзю кёкге ачдырмагъанды. Джаш да, сюрюу да текени сакълал тубюне джыйылгъандыла. Теке да аякъ юсюнде кълкыу этеди.

Къара кыуш, кёкде айлана келиб, джауорун къллакны къланда ашаргъа билмей, терекге ушатыб, текени бир мюйюзюне кълонганды.

Теке, мюйюзюме джукъ кълонду деб сезмей, биягълнлай къллакыб тебрегенди. Ач кыуш да, джугланыб, джауорунну этин джыртаргъа джарашханды. Сюрюучю джукъллай да тюш кёре, кълйла да джатыб кюушене, джангур тохтаса деб, сакъллагъандыла.

Бир заманда сюрюучю уянады да, джангур тохтаймыды экен деб, башын текени сакълал тубюнден чыгъларыб, кёкге къларайды. Кыуш да, джашдан илгениб, кёкге учады. Джауорун да, мюйюзден учхалаб, джашны кёзюне тюшеди.

Джаш, джауорун къллак тюшгенин эсгермей, кёзюне кирчик тюшгениге ушатыб, кёзюн ууады. Ауруб инджитмесе да, ингирге дери джылагълнлай айланады джашны кёзю. Ингирде юйге кълйтханында: «Анам, кёзюме халчюкмю тюшгенди да, бир кесек джылайды»,— деб, джаш анасына кёзюн кёргюзгенди.

Анасы да, джашыны кёзюне кълараб: «Халчюк тюшюб турады»,— деб, джашыны кёзюнден джауорун къллакны алыб, арлак ташлагъанды.

Джылла ёте, кюнле кете, топракъ олтуруб, кълрдыш кълзлаб, джауорунну юсю уллу тала болгъанды. Не ариу джер эди, тюз болуб, шо быллайгъа эл болуб бир джашар эди деб, адамланы кёзлери къларагъанды.

Джылланы бир джылында алайгъа эл орналгъанды. Суулары, отунлары, ашлары болуб, эл кечеден кюннге джашнагъанды, байлыгълы аллына ургъанды.

Амма, не келсин, бир кюн эртденбла адамла кълуб къларасала, элде юйлени эшиклери, терезелери терсине-терсине айланыб тура. Элни артында таула, сыртла элни ал джанына кёчюб сюеле. Элни ал джанындан тийиучю кюн элни артындан тийиб келе. Эл джыйылыб, не айтыргъа билмей, сейир-тамаша боладыла. Ахырында, кълартла, сагълыш этиб, элни терсине бурулгъланын джер тебрениб болгъланнга буюргъандыла. Алай а эл терсине 2-чи — 3-чю кюнледе да бурулады. Сора халкъ, сейирсиниб:

«Бу бизни кече сайын элибизни бютеу эшиклерин, терезелерин терсине айландырыб тургълан не зат болгъланын, сакъллаб, билирге керекбиз»,— деб, бары да сагълаядыла. Джангыз бир эркиши кълалмай чыгълыб, бир кече элни тегерегин сакъллайдыла. Ала да мараб тургъланлай, кече арасында бир уллу тюркю келиб, джауорун къллакны, топракъдан тышына къларагълан джитичигинден тартханды, алай тартханлай, эл кълмылдайды.

Сора была кёзлери бла кёрюб, эл эртден сайын нек терсине бурулгъланын ангыллайдыла. Хата тюркюден чыкългъланын билгенлей,

ачулу адамла аны арагъа алгъандыла. Ким къазыкъ бла ким кюрек бла сермеб, ала тюлкюню эл къыйырда сойландыргъандыла. Бютеу эл басыныб, тюлкюню ёрге айланган джанын сойгъандыла, ол бирси джанын сояргъа уа, ол къадар адам не кюрешселе да, тюлкюню бир джанындан бир джанына буралмагъандыла. Джарты терини уа юйге алыб келиб, юлешселе, бютеу элни эркишисине бёрк къыйырла чыкыгъанды.

Орунда тургъан джарлы къатынны уа кесин да, джашчыгъын да, киши сан этмегенди.

Узаймай, аякъланыб, джангыз ийнегин къыстай, урчукъ да ийире къатын бир эртденбла элни къыйырына чыкыгъанды. Алайда ёлген тюлкюню эслеб, ол къолунда урчукъу бла аны сансыз ары-бери бургъанды. Сабийге бёркге джарар эди деб, тюлкюню эл соялмагъан джанын кеси союб, тери джартыны алыб келиб, джашчыгъыны башына ёлчелегенди. Ёлчелегенликге, сау элге джартысы бёрк къыйыр чыкыгъан тюлкюню терисини бир джартысы аны джангы туугъан сабийине бёрк къыйыр чыкымагъанды. Ол къатын: «Сау эл бютеу кийиннгенигизде, мени джашыма бёрк къыйырлыкъ къоймагъансыз»,— деб, саулай элге кёлкъалды болгъанды.

— Да, не этейик, сау элге джартысын алгъанбыз, сени джашынга да тюз джартысын къойгъанбыз,— деб, эл да аны ауузун тыйгъанды.

Энди аладан, башы Минги Тауда буз джалай тургъанлай, къуйругъу бла да Бештауда чибин къоругъан ёгюзю уллуду, гаккысы Минги Тау тенгли болгъан къушму уллуду, сау сюрюу да, сюрюучю да сакъал тюбюне хапчюкча кёрюннген сюрюучюму уллуду, джауорун къалакъ кёзюнде хапчюкча кёрюннген сюрюучюму уллуду, джауорунну кемиреме деб, элни ары-бери бургъан, терисини джартысы да бютеу элге бёрк къыйыр чыкыгъан тюлкюню уллуду, саулай эл буралмагъан тюлкюню урчукъ сабы бла ары-бери бургъан къатынны уллуду, огъесе терини джартысы бёрк къыйыр чыкымагъан джангы туугъан джашчыкъмы уллуду?

Сиз барыгъыз акъыллыла, ашхыла, быладан къайсы уллу, къайсы гитче болгъанын айырыгъыз деб келгенбиз,— деб, сёзюн бошады Ерюзбек. Эмегенлени бири:

— Ол узунлугъу Бештаудан Минги Таугъа джетген бугъа уллуду,— дегенди.

— Огъай, къуш уллуду,— дегенди экинчиси.

— Къушну мюйюзюне къондуруб тургъан теке игитда уллу болады!— дегенди ючюнчюсю.

Тёртюнчюсю:

— Джауорун къалакъ кёзюнде хапчюкча кёрюннген сюрюучю уллуду,— дегенди.

Бешинчиси:

— Бютеу эл бир джанындан бир джанына аудуралмагъан тюлкю уллуду,— дегенди.

Алтынчысы:

— Тюлкюню ары-бери аудургъан къатынды уллу,— дегенди.
Джетинчиси:
— Тюлкюню терисини джартысы бёрк къыйыр чыкъмагъан джангы туугъан джашчыкъ уллуду,— дегенди. Андан ары эмегенле:
— Мен айтхан тюздю!— деб бири,— огъай, мен айтхан тюздю,— деб да бири, терен даулашха киргендиле.
Ёрюзмек да: «Чот табды»,— деб джашчыкъгъа кёз къысханды. Джашчыкъгъа да джан киргенди.
Ахырында эмегенле, сёз бла орталарын айыралмай, джагъалаша, тюрлю-башлы бола тебregenдиле. Ала алай бир-бирлерине болгъанлай, Ёрюзмек джашчыкъны да алады да, къутулады да кетеди,

Генджакешауай

Бир джолда нартла-гуртла джыйылыб уугъа тебregenдиле. Барлыкълары Архыз ёзен болгъанды. Алайгъа кеслерин къурагъан заманда бир джашчыкъ: «Мени да ала барыгъыз»,— деб тилегенди.

Джашчыкъны аты Генджакешауай болгъанды.

Нарт Ёрюзмек джашчыкъгъа: «Сен сууукъ болурса, биз таулагъа чыгъарыкъбыз, къалыр менг?— дегенди. «Огъай, Ёрюзмек, тилейме, мени бирегизге элтигиз, бир да къуруса да, атларыгъызгъа суу ичирirme, айтханыгъыздан чыкъмазма»,— дегенди джашчыкъ. «Сора тебре»,— деб, къууандыргъандыла сабийни.

Экинчи кюнюнде нартла-гуртла джолгъа чыкъгъандыла. Генджакешауай а артха къалгъанды. Аны аты адам тилни ангылагъанды, керек болса, сёлешген да этгенди.

— А марджа, джет къартланы-нартланы!— дегенди да, ызларындан сюрюб джетгенди.

Нартла баргъандыла да Архыз башында бир къысыр къаяны ышыгъына къысылгъандыла. Ёрюзмек Генджакешауайгъа:

— Джукъла, отну да джукълатма, атлагъа къарай тур,— деб, буйрукъ бергенди.

Нартла-гуртла уугъа баргъан джерлеринде кече къалгъандыла. Ала уугъа кетгенлей, Генджакешауай, къолунда да бир мазаллы токъмакъ таягъы бла, кесини атына миниб, бир ёзеннге айланганды. Бир тогъуз-он кийикни ёлтюрюб, сойгъанды, терилеринден да къошла этгенди; къошланы тюрлерине да териле тёшегенди.

Нартла-гуртла да бир эки-юч кийикни ёлтюрюб келгендиле. Ол терилени кёрюб, ала:

— А джаш, была къайдан чыкъдыла?— деб соргъандыла.

— Отум джукъланнганында, от излей джайыла барыб, бир уучулагъа джолукъдум. «Не затса сен?»— деб соргъанларында, «Нартланы-гуртланы шапаларыма»,— дедим. Сизни хапарыгъызны айтханымда, не затларын да къоюб, къачыб кетдиле. Мен да, барын да бир джерге джыйыб, алыб келдим,— дегенди Генджакешауай.

Экинчи кюнүндө да нартла ууга кетгендиге, Генджакешауай, биягындай, алайда кыалганды. Нартла-гуртла кезден ташайгандыларына, бир ёзенге чыга барып, тогуз-он кийик ёлтюрюб, биягындай териледен кыошла этеди, тюрлерине да териле тешейди.

— Энди уа кыайдан чыккы бу кыадар зат?— деб соргандыла, ызларына кыайтыб, ол кыадар затны кергенлеринде нартла-гуртла.

— Да биягы мени отум джукъланнганында, от излеб джайыла кетиб, бир уучулагга джолуккыдум. «Не затса сен?»,— деб соргандыларында, «Нартланы-гуртланы шапаларыма»,— дедим. Сизни хапарыгызыны айтханымда, не затларын да кыоюб, кыачыб кетдиле. Мен да барын да бир джерге джыйыб алыб келдим,— дегенди Генджакешауай.

— Энди айланыб не этебиз? Этибиз кёб, терибиз кёб, атларыбыз мындан кёбню кёлтюраллык тюрдюле, кетейик,— дегенди Ёрюзмек.

— Мен атланы кыатларына барайым,— деб, бир джанына джанлагганды Генджакешауай, Ёрюзмекни тонун да сыртына кыаблаб. Тонну атлагга кыаранчха этиб, Ёрюзмекни атыны башындан тутуб, кесини атына миниб, бара барыб бир джылкыны кереди да олсагыатдан ол джылкыны сюреди. Сюрюб келиб, танг атарга нартла-гуртла болган джерге урады да, алагга алай хапар айтды:

— Бюгече бир джылкыны бёрюле сюрюб келдиле да, шкок атыб, аладан сыйырыб, былай тыйганма.

— Энтда табылды атлагга иш,— деб кыуанды Ёрюзмек.

Ёрлай атланы джюклеб, джолгга хазырландыла.

— Мен былай ары аууб кетерик эдим, менге быладан юлюшкю берсегиз,— деб тилегенди джашчыкы.

Сора Ёрюзмек анга:

— Алай келе-келсенг, санга да не тай болур, не ат болур, не тери болур, не эт болур,— дейди.

— Ай, мен сизни кёб башыгызыны сыладым,— деб ачуланыб, ёрлай бир аггачны бери тартыб-тартыб алыб, буруу этиб, джылкыны аны ичине джыйды джашчыкы.

Генджакешауайны аты бир бёлек атны кыабыб, джаралы этиб, несине алай айтханды:

— Атланы джаралысы — тулпарларынданды, сайлар мадарын болса, аланы сайла.

Генджакешауай атланы барын сюрюб, кетиб тебрегенди. Ёрюзмек, аны эслеб:

— Чабыгызы аны бери кыайтарыгызы! Алауганны джашы Генджакешауай деб эшитгенем, неда болсун, бу ол болур, бери бир кыайтарчыгызы!

Негерлерини бири чабыб:

— Ёрюзмек сенге бери кыайт дейди,— дегенди.

— Керек болса, Ёрюзмек мени ызымдан кеси келир,— деб, атларын сюрюб кетеди Генджакешауай.

Ёрюзмек, ачуланыб, кёлан атына да миниб:

— Алауганны джашы Генджакешауай сен болдунг, кызым Агунда да сени болсун, кзуру джесирин берирсе, кылын да алмайма,— дейди.

— Кылынсыз да кыалма, ма бу джылкы кыалынынг болсун, джесиринги да келтириб берирме,— деб, джылкыны аны аллына тыяды Генджакешауай.

Аны бла Ёрюзмек, ол джылкыны да сюрюб, кетеди. Сора келиб кыатынына хапар айтады.

— Эй, кыатын, кызынги Генджакешауайгъа эрге берирменг? Генджакешауай келликди, алай а кесини тюрсюню бла келлик тюлдю, ким болса да бир башха адамны тюрсюню бла келликди. Келген адамгъа ашатырса,— деб джюз кюйну кесиб, башларын-аякларын юйютюб, туз этгенди.

Келген миллетге ол кыадар затны ашата-ашата эм артында ол джюз малдан бир баш джарты кыалгъанды. Бир аякъ боза да кыалгъанды. Сора бир кюн бир адам келгенди. Ол Генджакешауай болгъанды.

— Ой, анай-анай, кёб адамны кыарнын тойдурдунг, мени да бир тойдур, ач болгъанма,— дегенди.

— Сизден да бездим, джанымдан да тойдум! Бар, кыыз, джыккырда баш джартыны ал да кел,— дегенди анасы кызына. Кызы баш джартыны алыб келгенди да джылытыргъа башлагъанды. Кыонакъ унамагъанды:

— Мен сууукъ-джылы деб айырмайма, ач болгъанма, бер, алайлай ашайым,— дегенди да, ашагъанды. Бозаны да сууукълай ичгенди.

Кызыны анасы Сатанай-бийче бу кыонакъ кюёую болгъанын сезгенди. Кызына кёзю-башы бла эшикке чыкъ деб билдиргенди. Кыыз асхаяракъ тебрегенди, не эсе да бир затчыкъ чарыгыны ичине тюшюб. Кызыны эки кёзю да бираз зуккуракъ болгъандыла, бети да, сюеги да ариу болгъанлыкыгъа. Кыыз сынчыкылай-сынчыкылай эшикке чыкыгъанды.

Сора Генджакешауай, кыабыргда кыыл кыобузну алыб, былай сокыгъанды:

— Эй, Ёрюзмекни махтандыргъан кызы буму эди.

Бир аягы — ёрге, бир аягы — энишге,

Бу юй кыалай ариу ишленген эди,

Оджагы бираз кынгырды ансы...

Сора кызыны анасы Сатанай-бийче:

— Кыоркъма, оджагы кынгыр болса да, тютюню тюз чыгъады,— деб, кызыны аягыны тюрбуне чёртлеуюк тюшгенин ангылатханды.

Аны бла кетгенди Генджакешауай.

Сатанай-бийчени уа адам урлаучу бир кыарнашы болгъанды. Бу бара-барыб анга тюрбегенди да:

— Ач болгъанма, бир джукъ ашат,— дегенди. Ол да артмакларын алгъанды да Генджакешауайгъа дуняны ашарыгын бер-

генди. Артмакъланы джерге атхан заманда бир зат зынгырдагъанын эшитгенди Генджакешауай. Ала бугъоула болгъандыла:

— Была не затладыла? Быланы меннге бир сал,— дегенди Генджакешауай анга. Гудучу эрлай салгъанды.

— Энди сеннге салыб да бир кёрейик,— дегенди да, аны бууунларына да салгъанды.

— Джесир берлигим барды, сени анга элтирикме,— дегенди да, джашны келтириб Ерюзмекни арбазына атханды. Чабыб къарасала ол Ерюзмекни къайыны.

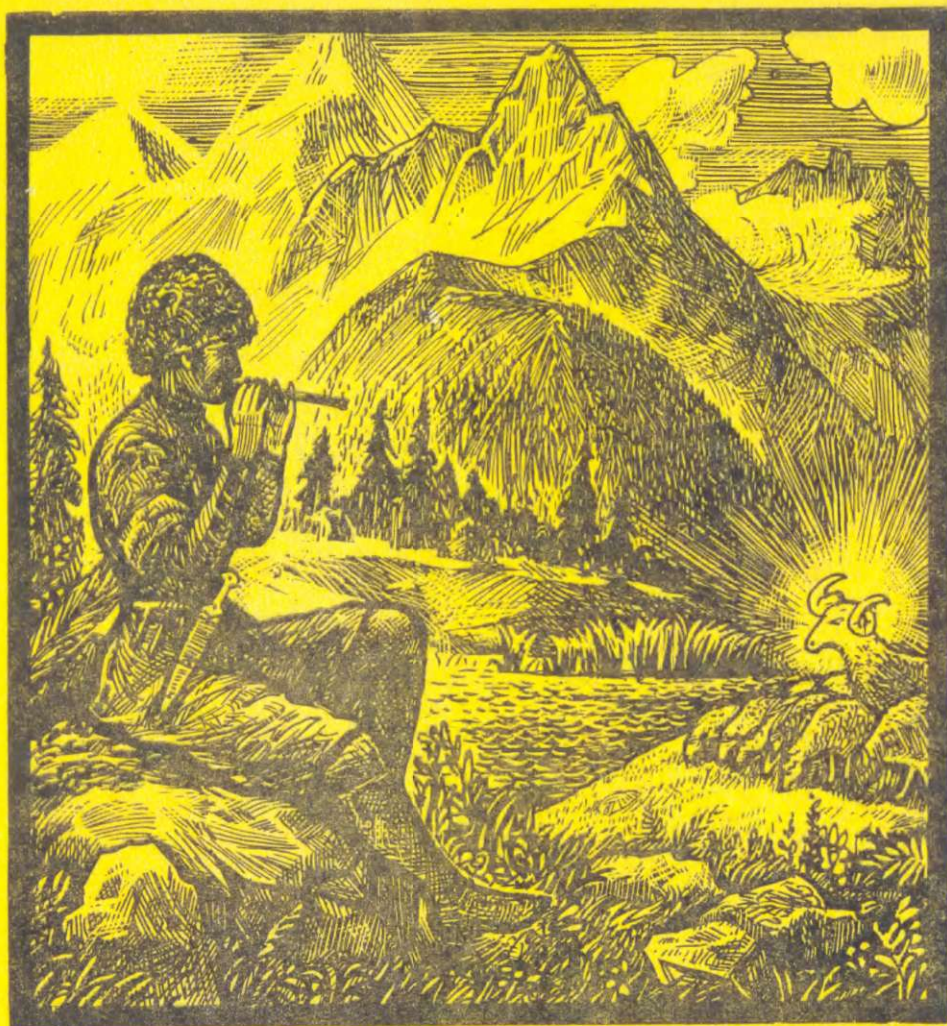
Генджакешауай тамам джигит, акъыллы адам болгъанын ангылаб, кёлкъалды болмай, келгенинде, кызыларын бериб ийгендиле.

Сибилчи

Ой, нартла чыкъдыла къууаныб,
Борсукъ этлеге да джубаныб.
Туруб джолгъа чыгъыб кетдиле,
Бир тууар сюрюуге джетдиле.
Джокъду былайда сюрюучю,
Кимди билмейдиле кютюучю.
Ингирге дери отлалла,
Дорбуннга айланыб башлалла.
Нёгерлерин къоюб алайда:
«Тахса билейим, аланла,
Джашай эселе адамла,
Бизни да къонакъгъа алырла»,—
Деб кетди къошха Сибилчи,
Чыкъды юч башлы эмеген,
Мангылайында — бир кёзю,
Кукадан толуб айтхан сёзю.
Муну дорбуннга джыйды,
Аллына къаяны сюеди,
Отну шынкъарт джакъды,
Бир темир таякъны табды,
Учу джити, тиш кибик...
«Тейри берди, деб, адам тишлик!»
Тиш да кып-кызыл болургъа,
Эмеген бурулду отун салыргъа —
Сибилчи сермеб алды кыызгъан таякъны,
Дженгил урду эмегенни кёзюне.
Эмеген сокъур болду,
Тангнга дери дорбунда къармаб-излеб турду.
Сибилчи да къутулду эмеген къоркъуудан.
Табмады тышына эшикни,
Энди къалай ачсын къая тешикни?
Танг атды. Кюн тиер заманда

Тууарла ынгырдаб башлалла.
Эмеген кбаяны азчыкь ачды,
Хар малын кьармаб, сылаб джиберди.
Сибилчи кьалды ичинде,
Эмеген этди тинтиуле.
Ашхам кьарангы болургъа,
Отха отунла салды.
Биягъы тишни Сибилчи,
Кьоргюзмей, отха салды.
Тиш да кьып-кьызыл болду —
Эмеген эшикни ачды.
Сибилчи, артындан барыб,
Кьызгъан тишни чанчды.
Кбаяны ийиб, Сибилчиге чабды,
Кьезюн мараб уруб, ол да эшикге кьачды.
Эси да эмегеннге кетиб,
Тюзелиб сюреди деб, кьоркьуб,
Кеси да, джан солуу этиб,
Келди нёгерлерине, кьутулуб,
Ач ауuzu да суусабдан тутулуб.
Ол ёзенден кьачдыла, кетдиле,
Кече кьалгъан джерлерине джетдиле,
Кюлю бери ачдыла:
От да кюлюб джукъланыб,
Кьарынны ичинде этлени табдыла.
Аламат татлы бишиб, джугланыб
Адам ашарча сукъланыб,
Тангкы сакъламай, джолгъа чыгъыб,
Чаба-джорта, бек кьыйналыб,
Айю кьакъгъа джетдиле:
Джартысын кьанатлыла ашаб,
Кьалгъан-тургъанни кьрдюле.
Кьакъ этни тишлик этиб,
Чабырлары да джылтырыб, тешилиб..
Кьатхан айю терини джибитдиле,
Тюклю чабырла этдиле.
Бир кюнню алайда солуб,
Кеслери да арыб, тозуб,
Нарт эллерине келдиле,
Сау-эсен джамагъатны кьрдюле.

ТАУРУХЛА

*«Кёк, джер, кёкде — джудузла,
джерде — сабанла, адамла, сиз джарат-
тыр кибик, бир ашхы зат айтыр кзарыу
беригиз манга. Тилейме сенден, кёк,
чууакъ болуб, джудузларынгы бюркюб
кзошул сёзюме.*

Бабаев Сулейман

Эки къуш

Эртде-эртделеде Таулан деб бир джигит уучу болгъанды, къаджыкъмагъан, къанмагъан, къуру да джолу болуучу. Табхан затындан хоншулагъа юлюш этиб тургъанды, тамадаланы сыйларын кёргенди. Адамла да, хоншутийре да Тауланни бек суйгендиле.

Бир кюн уучу, чегетни ичи бла бара тургъанлай, къара сууну къатында бир акъ эчкини кёргенди. Аны сескекли этмезге кюреше, шкогун акъыртын келтюргенди. Ышаннга тутуб къараса — эчкини орнунда бир ариу къыз сюелиб тура! Сары чачы, эки эшме болуб, алтын кямарында накъут-налмаз ташла джылтырай, сютча, акъ бети, ала кёзлери, бетине салкъынлыкъ этген узун кирпичклери...

Уучу шкогун джерге ийгенлей, къыз тас болуб, биягъы акъ эчки чыкъгъанды. Шкокну ышаннга салгъанлай, дагъыда къыз кёрюннгенди... Уучуну тобукълары къалтырагъандыла, кёзлерине ау чабханча болуб, шкогу кьолундан тюшгенди. Чегетде кюлген таууш эшитилиб, кьонгурау ауаз бла къыз:

— Эй, джигит, сен менден кьоркъма. Сен кьонакъдаса, Апсатыны кьонагъыса! — дегенди. Эсин кючден-бутдан джыйыб, Таулан соргъанды:

— Сен кимсе — уучу марлаучу акъ эчкимесе, огъесе дунияда эм ариу къызмыса?

— Мен Апсатыны къызы Фатимама, — дегенди ол.

Уучу да, Фатима да бир-бирин кёргенлей, суйгендиле. Уучу юйюнде кёрюнмеучю бола тебрегенди. Кюн сайын уугъа кетиб, къуру къайта башлагъанды: таулада мазаллы доммай отлай тургъанлыкъгъа кёрмегенди, аллына айю чыкъгъанлыкъгъа, шкогун атма-

гъанды, джашауун юзерге излемей, эчкиле бла мараллагъа да шкок-ну кёлтюрмегенди, ариу Фатиманы марлай болурмамы дегенча болуб...

Сюймеклик алагъа къууанчдан эсе къайгыны кёб бергенди. Кёкде джашагъан инсанга джалгъашыргъа адамгъа эркинлик болмагъанын экиси да билгендиле. Ол себебден уучу сюймеклигин адамларындан джашыргъанды. Фатима да кесини сюймеклигин атасына айтмагъанды. Экиси да тийрени, элни да оноулары джетмезлик джерге къутулургъа, узакъ джуртха къачаргъа таукел болгъандыла.

Фатима эркишича кийингенди, башына башлыкъ къысханды. Экиси да атлагъа миниб, къачыб тебрегендиле. Алай а къызны къангич санларын, ариулугъун, айбатлыгъын къайсы кийим джашыраллыкъ эди?! Джаныуарла, къанатлыла Апсатыгъа хапар айтхандыла.

Ачыуланганды Апсаты, кесини джумушчуларын къуугъуннга джибергенди. Алагъа:

— Къачхынчыланы тутуб ёлтюрююз! — дегенди.

Фатима бла Таулан адам джюрюмеген джерле бла баргъандыла. Къуугъунчуланы эслеб, тау киришге ёрлегендиле, атларын да ёзенде къоюб. Былайдан аууш кёрюнеди, андан ары уа — джылы тенгиз. Аны толкъунларына джетген чекде Апсатыны оноуу бошаллыкъды...

Тау башында Апсатыны къуугъунчулары ызларындан джетгендиле. Фатима бла Таулан къаяда ташланы арасында букъгъандыла. Кийик уларла, къыз бла джашны эслеб, къычырыкъ-хахай этгендиле. Аланы кёрмей баргъан атлыла, къанатлы тауушха къайтыб келиб, къачхынчыланы табхандыла. Тутуб, эрлай къаядан атыб ийгендиле экисин да.

Ол кёзюучюкде Апсатыны джюреги чанчханды: къызны да, джигит уучуну да джазыкъсыныб, аланы экисин да къушла этиб къойгъанды. Ёхтем къанатлыла, чауул ташлагъа тийгинчи, къанатларын къагъыб, кюн таба учуб кетгендиле.

Андан бери ол эки къуш адам аягъы чыгъалмаз мийик къаяны тёппесинде уя салыб джашайдыла. Эртден сайын, кюнню биринчи таякълары джылтырагъанлай, андан чыгъыб учадыла. Ала тау киришни башы бла учхан сагъатда, уларла, дертден кьоркзуб, кау-куу боладыла, къая джарылгъанлада бугъунадыла. Къушла уа, тегерек-тегерек айланыб, мийикден мийикге чыгъыб, кёкню кьаралдысына ташайыб кетедиле...

Кюн батарыны аллы бла нек тохтайды?

Кюн батаргъа джыйылса, гузаба батыб кетмей, нени эсе да сакълагъанча, бир кесек артха туракълаб, хар ингир сайын мычыб батады. Ол алай нек болады?

Сатанай бийче къыз заманында огъунакъ кьол ишге уста бол-

гъанды. Асыры джигерден, хар кюнде ол бир сайлама кийим этгенди. Кийим тигерге андан уста нарт тиширыу болмагъанды.

Нартланы ичлеринде ат джер этерге уста да бир джаш болгъанды. Ол да хар кюнде бир ат джер этгенди.

Сатанайны джигерлигин бютеу нартла билгендиле. Кюнлени бир кюнюнде Сатанай бийче кийим эте тургъанлай, ол джаш анга:

— Кел, экибиз да эришейик, ким уста эсе да тигерге?— дегенди. Сатанай бийче анга:

— Мен бир кюннге бир чепкен тигеме,— дегенди. Джаш да анга:

— Мен да хар кюнде бир ат джер этеме,— дегенди.

Экиси да эришгендиле. Экинчи кюн эртенбла кюнню кёзю къараргъа, экиси да ишлерин къолгъа алгъандыла. Бир-бирине ал бермей, экиси да къазауат этиб кюрешгендиле. Сатанайны ийнеси асыры дженгил джюрюгенден къызыб, чепкенни джилтинлендире, анда-мында къабындыргъанды, алай а ол, аны сан этмей, къызыу иш-легенди.

Ингирде кюнню кёзю кирирге, джаш, ат джерни несин да толу этиб, бошадым деб, ёрге къобханды. Сатанай бийче уа чепкенни тюгел аны бла тенг бошайлмагъанды. Кюн батаргъа бошайлмай къалырма деб, къоркъгъанды да, кюннге айланыб:

— О, бизге насыбха туугъан сыйлы кюн, мени къачым ючюн бир кесекчик тохта!— деб тилегенди.

Кюн, батыб кетмей, Сатанайны кёзюне къатыб, бираз тургъанды. Сатанай да, кёб мычымай, чепкенин битдириб, юсюне кийгенди.

— Джаратамыса?— деб, ары-бери бурулуб, джашха кёргозгенди. Джаш да, чепкенин джаратыб, Сатанайны джигерлигине сейир-сине:

— Ма, он бармагъындан бал тамгъан деб быллай тиширыугъа айтхандыла,— деб, Сатанай бийчеге уллу махтау салгъанды.

Ингир сайын, кюн батаргъа джыйылса, терк батыб кетмей, бир кесекни тохтагъан адет андан бери чыккъгъанды, дейдиле къартла.

✓ Сатанай-гокка ханс

Ариулугъу къарагъан кёзю къаматхан, кёкде кюннге эришген бир сейир зат болгъанды—Сатанай бийче.

Кюмюшге къарасауут салгъанча, къундуз къара къашлары, джылтырай-джана тургъан кёзлери, кюнде джилтинлене тургъан къутас чачы, субай санлары. Дунияда болмагъан ариулугъу болгъан Сатанай бийче, ариума деб, уллу кёллю болмагъанды, неда менден ариу болур да деб да къайгъырмагъанды.

Къобанны джашил джагъаларында солургъа, кийим джууаргъа, джууунургъа ёч болгъанды Сатанай бийче. Сууну кёксюл шоркъалары аны ийнакъ къучакъларына джыйыб, эркелете, назик санын тил-лери бла джалай, кеслерине илешдиргендиле. Сатанай бийче, сапран чабакъча, Къобанны уюгъан джеринде ары-бери джоузе, кюн тох-

таб, анга сукъланыб къарагъанды, гокка хансла уа, башларын созуб, Сатанай кёрсюн деб, суугъа ийилгендиле. Чегетледе кийикле, кюн талалагъа чыгъыб, сууда джуууна тургъан тиширыугъа сейирсиниб, алайлада ёсген гокка хансланы отламагъандыла.

Сатанай бийче Къобаннга кирсе, чегетде джаныуар улумагъанды, кёкде къанатлы учмагъанды. Суу кеси да уюб къалгъанды, дейдиле къартла. Суу джагъасында айланган сагъатында, аны кёзюне гокка ханс илинсе, ол аны, сабийни эркелетгенча, эркелетиб тургъанды. Гокка ханслагъа алданыб, арыдан ары атлаб, Къобандан узайыб кетгенлери да болгъанды.

Гокка хансланы барын да бирча ийнакълай туруб, толгъан айча бир гокка хансха джаны киргенди. Ол гокка хансны бир-бирде битген джеринде тегерегине айланганды, бир-бирде уа алыб келиб, арбазында орнатханды. Бир суйген тенгине тансыкъ болгъанча, арыбери кетгени болса, ол гокка хансха ашыгъыб, ызына дженгил къайтыучу болгъанды. Гокка хансчыкъ да бир сейир затчыкъ болгъанды: кюн бла бирге кёзюн джумуб, танг бла бирге уянганды.

Тюшюнде кеси аллына селешгени болса да, гоккасы бла ушакъ этгенди Сатанай бийче. Аны алай кемсиз этгенин кёрюб, уллу Кам бла Уллу Хурзук бир-бирине къошулгъан уллу тюзде ёсген сейир гокка хансчыкъгъа халкъ Сатанай гокка деб атагъанды. Бурундан бери ёседи ол ханс Къобан джаратылгъан тюзде. Ашхам болса, кёзюн къыса, кюн башланы джарытса, Сатанайны излеб, кёзюн ачады, дейдиле бюгюн да...

Къарашауайны къара суу

Алауган улу Къарашауай Минги Тауну башында джашагъанды. Минги Тауну айрысында джерни къазыб, бир ариу чокъракъ суу чыгъаргъанды. Минги Тауну ёлмез къара суу дегенлери олду.

Къарашауай, Минги Тауну бузларын бузуб, ууакъ томуруб, башха амалы болмай, буз гыртланы гырджын орнуна ашаб, ызындан къара суудан ичиб, алай джашагъанды...

Мардасыз кёб джашагъан адамны кёрселе, бюгюн да анга: «Минги Тауну сууун ичген болур эди»,— дейдиле... Учуб барыб, бюгюн да къанатлыла ёлмез суудан ичиб турадыла. Алагъа тауну башына чыкыгъан, адамлагъача, кыйын тюлдю да? Ол себеден кёб джашай болурла ала...

Орайда

Бу хапар бурундан келген хапарды. Бир джолда Учкулан ёзенине дуния джыйылгъанды да, эм кючлю адам къайсы болгъанын билир ючюн, гёджеблени джыгъышдыргъандыла. Кёб кюрешгендиле. Джыйылгъанланы барын да Огъары Тебердиден келген Хасан деб бир джаш хорлагъанды. Узун бойлу, кенг джауорунлу, къангич ки-

бик, юсюнде чабакъ этлери темирден къуюлгъанча, арий-тала бил-меген, къаракъаш, къаракёз... Сора алайда джыйылгъанланы ара-сындан бетинде ауу бла бир субай адам чыкыгъанды да, ол барын да джыкыгъан гёджеб джаш бла джыгышыргъа разылыгъын бил-диргенди. Ол таукел адамгъа огъай демегендиле да, тебердичи гё-джеб бла джыгышыргъа эркинлик бергендиле. Экиси да, арагъа чы-гыб, бири бирине бой бермей, кёб кюрешгендиле. Ахырында бетин-де ауу болгъан, сермеб алыб, тебердичи гёджебни сыртын джерге салгъанды.

— Ай медет, мен джашагъанлы бюгюнча кёлум сынмагъан эди, атынгы бир айт, бетинги да бир кёргоз, ёле тебресем, санга табыныб ёлюрме,— дегенди джыгылгъан джаш.

— Аперим! Машалла!— деб ёзен бирден къозгъалгъанды. Гё-джебни хорлагъан а, чабыб барыб, бир хора байталгъа миниб, бетин-ден ауун сермеб алыб, башындан бёркюн тешсе, кюн таякъча, бир сейир къыз — Орайда! Джыгылгъан гёджеб, Орайдагъа эси кетиб, алайда бир аламат джыр этгенди. Къыз да онгунган болур эди, хора байтал, тебджилдеб тургъан болмаса, юсюне ашыгыб минген къызны алыб кетмегенди.

— Ёзен ишни сыртха чыгъармайыкъ. Бу эки сейир сабий бир-бирлери ючюн деб джаратылгъан болур эдиле. Бир юй болсала,— дегендиле сыйлы къартла. Къыз бла джаш да разылыкъларын бил-дириб, бир юй болгъандыла.

Кёб заман кетгенди андан бери. Орайданы сыфатын адамла къой эсенг, таула-ташла да унутхандыла, джигитлиги уа бюгюн да джа-шайды. Тойда-оюнда, уллу къууанчлада аны аты айтылмай къал-майды. Орайда деб башлайдыла къууанч атламны, орайда айтылыб къыз юйюнден чыгъады, орайда тартылыб киреди келин да отоу-гъа. Орайда!..

Акъбилек

Хурзук башында, къуш учуб джеталмаз деген бир джерде, тау джитини тюз тёппесинде чыммакъ къала джылтырайды, кюнню кё-зюн къамата. Къаланы тегерегин да тау джитиле къуршалаб, кюн таякъла аралары бла, суу шоркъалача, сыбдырылыб ётгендиле. Тю-бю уа — кёз-кёрмез, тюрсюз джар.

Ол къалада бир сейир бийче джашагъанды. Бертагыуну суйген эгечи обур Акъбилек болгъанды ол. Аны санлары къарангы кечени кюнча джарытхандыла. Кюнню кёзюн къаматырча, алай сейир джылтырагъандыла бийчени чыммакъ акъ санлары.

Къаланы терезесинден кёлун тышына узатса, Уллу Кам тюз джарыб, Къобан башланган джер кюндюзча джарыкъ болуб къал-гъанды. Къобан сууну биринчи тамчылары да, чыкъ тамчылача, джим-джим джылтыраб, бир-бирлерин бай эте, саркъа келиб, шор-къулдай, алайдан тёбен саркъыб кетелле.

Уллу Камны ары джаны бла кьаланы арасына Акъбилек сокъгъан чепкенликден джол тартылыб болгъанды, кийик джюнюн кек мамугъундан согъулгъан чепкенликден...

Айючю, Акъбилекни эри, бир залим адам болгъанды. Ол кечеле бла ханланы, патчахланы хурелерин тонаб ызына кьайтса, Акъбилек, терезеден кьолун узатыб, Уллу Кам тюзню джарытыб, кепюрден эри кьыйналмай ётюб тургъанды.

Бир джолда Айючю, насыбсыз киши, накъырда этиб:

Энди хурелени тонарыкъ тюлме. Алтын-кюмюш салыр джер табалмайбыз кьалада. Къаджар патчахны бир сейир кьызы барды дейдиле. Аны алыб келейим. Сени кьолунг да мутхуз бола башлагъанды, ингирчекча созула,— деб кетгенди, ойнай-кюле, джолуна.

Аллай Акъбилек кьобсун джауума! Талай кюнюн ёкюнюб туруб, Айючю кьайтыб келгенин, аны кьадырыны кюмюш кьонгураучугъундан билиб, уянганды Акъбилек. Эрлай, кимни алыб келе эсе да бир кёрейим деб, билегин терезеден тышына узатыб, дууджан дыргъанды Уллу Камны кенг тюзюн.

Излегенин кёралмагъанында, эслеяла болмазمامы, асыры кьарангыды деб, терезени кенгине ачыб, ёшюнюн да чыгъаргъанды тышына. Кьадырны, кёзлери кьамаб, башы тегерек айланганды. Бара барыб, кепюрню арасында абыныб кетиб, мийикден Уллу Камны ташлы толкъунларына тюшгенди. Ол кюн Айючюню артмакъларында алтынлары сууда эриб, чабакъланы юслерине чабханды. Андан бери Кьобанны чабагына алтын чабакъ дейдиле, Хурзук башында акъ кьалагъа да — Акъбилекни кьаласы. Уллу Камны толкъунланыб башлагъан джерине да энди «Айючю суугъа кетген джер» дейдиле...

Акъ Джугъутур

Эртде-эртде, бек эртде, сансыз-санаусуз заманланы мындан алгъа, Минги Тауну башы айры болмагъанды, юсюнде да, бусагъатдача, кьанга бузла джылтырамагъандыла.

Минги Тау хасебсиз мийик тауду — аны тёппеси кёкге тирелиб турады. Ол себебден камсык джулдузчукъла, учуб келиб, аны тегерегинде бугъунчакъ ойнаргъа сюйгендиле, терен чатлагъа тюшюб, аланы ичинде, гинасууча, джылтыраб баргъан кирсиз тау суулада джууунуб тургъандыла.

Минги Тауну тюз тёппесинде, мазаллы билеу кьаяны тюбюнде, бир джашил деппанчыкъ болгъанды. Алайдан узакъ болмай да кьая тюбюнден, джыламукъча, кирсиз кьара суучукъ чыгыб тургъанды. Кьара сууну кьатында ауузун ёзеннге айландырыб тургъан кьошун джартыча, тегерек, сыйдам дорбунда уа тюгюне чал уруб бошаб, чыммакъ агъаргъан кьарт джугъутур юйдегиси бла бирге джыйылыб джашагъанды.

Джугъутурну юйдегиси ашы да, сууу да, межамы да джарашыб тургъан джерде ох деб, зауукъланыб джашагъанды. Джанлы кьоркъуулары да болмагъанды, не ючюн десенг, аны эчки улакълары бла деппанда отлай тургъан заманда, джити мюйюзлю, джити кёзлю, ётгюр джюрекли ата джугъутур ышангылы къарауул болуб тургъанды.

Кёб джашагъан, кёбню кёрген Акъ Джугъутур сабийлерин джашау эбге тюзетирге излеб, аланы дженгил чабаргъа, рандан раннга кьоркъмай секирирге, тутушургъа, джыйын джанлы бла сермешиге юретгенди. Алай этмесе уа, чыртда боллукъ тюл эди. Таулада джугъутурланы сюлеусюн, айю, бёрю, эчкичи къуш дегенча хатерсиз джаулары бир да кёбдю.

Аллай джауларындан башларын сакъларгъа была джашагъан деппан бирда таб джерди: былайдан къараб кёрмеген джерлери джокъду, ол себебден джугъутурлагъа эслетмей, былайгъа бир джангыз душман келаллыкъ тюлдю.

Кюнлени биринде джугъутур сюрюу деппанда отлай тургъанлай, кёкню къара булутла джабыб, джангур джаууб башлагъанды. Тауда джаугъан джайгъы джауум кёбге бармаса да, джугъутур юйдегисин дорбун ичине джыйгъанды.

Кёб турмай джангур тохтаб, кёк джангыдан чууакъ болгъанды.

Дорбуннга кысылыб эригиб тургъан улакъчыкъла, бу шошлукъну кёрюб, тышына чыгъаргъа излегендиле. Былай дорбундан чыгъарчыкъмаз, ала, неден эсе да кьоркъуб, чючкюрюб, ары-бери секириб башлагъандыла.

— Не болду былагъа?— деб къарт джугъутур сескекли болгъанды.

— Кёремесе, майна, не эсе да бир мазаллы акъ зат бизни таба келе турады,— дегендиле улакъла.

Акъ Джугъутур эрлай дорбундан чыкългъанды. Кертиси да, тюз Минги Тауну кюн чыкългъан джанындан бир джылтырауукъ мазаллы акъ кыппа была таба тёнгерев келе тургъанды. Акъ Джугъутур къайгъылы болгъанды. «Ярабин, бу мазаллы акъ кыппа не зат болуб чыкълды?»— деб, сагъышлы болгъанды.

— Эй, джигитле, бизни джуртубузгъа джау кириб келеди, сермешиге хазырланыгъыз!— деб буюргъанды ол.— Эм алгъа урушха мен кесим кирликме. Мен ёлгеним болса, джауну аллына сиз чыгъарсыз!

Олсагъат Акъ Джугъутур мюйюзлерин билеб башлагъанды. Мюйюзле джити болгъанлай, ол, деппаннга чыгълыб, аякълары бла джерни къазыб башлагъанды. Ууакъ ташла, аны аякъ тюбюнден чартлаб, окъ джюзгенча, тёрт джанына чачылыб, узакъ джары тюшгендиле. Джугъутурну бурун тешиклеринден чыкългъан тылпыу тубан болуб джайылгъанды. Сора Акъ Джугъутур тобукъланыб, башын энишге буруб, мюйюзлерин да аллына айландырыб, секириб туруб джаугъа мыллыгын атханды. Мазаллы джити мюйюзлери бла

*Джомакъ, джомакъ—джолунга,
Агъач кюрек — кѳолунга,
Джау сюртюлсюн тонунга,
Сом кѳошулсун сомунга,
Алтын мынчакъ — бойнунга,
Тузлу гюттю — кѳойнунга,
Гоппан боза — кѳонакѳгъа,
Тынгылагъыз джомакѳгъа!*

Маммеланы Ибрагим

Алимджашар

Бир киши болуб элге башчы,
Аны бар эди юч джашы,
Алимджашар эди кичиси,
Тенг тюл эдиле ючюсю.
Эки уллусу джигитле
Кѳнчекликге, уугъа да джюрюйле.
Ала келтириб сюрюуле,
Алимджашар а кѳатынла бла юйде.
Кюнлени бир кюнюнде
Кийдиле омакѳ кийимле.
Экиси да, атлагъа джер салыб,
Тебретиле, сауут-саба алыб,
Хыликке этдиле Алимджашарны:
«Сени огъесе, сен кюлтабанны!
Сакъла былай кѳатынланы кѳатын,
Билмейсе: джылкыда кѳайсыды атынг».
Ачуланды да секириб кѳобду,
Излей кетиб, бир джюген табды,
Джылкыгъа барыб, зынгырдатды —
Кѳарыусуз тайчыкѳ джюгеннге чабды.
Бу тайчыкѳны сюрюб кѳыстады,
Башха джанындан джюгенни зынгырдатды —
Биягъы тайчыкѳ келиб ауузлукъну кѳабды.
«Бу неге джарарыкѳды?» — деди да кѳакѳды.
Кетиб барыб, ючюнчю зынгырдатды,
«Джукѳ келсе», — деб суйюб сымарлады.
Биягъы тайчыкѳ келиб кѳезюне кѳарады —

Биягы Алимджашар аны кыстады.
«Барыб төртюнчю джанындан да бир кыагъайым,
Болмаса, не мадар табайым?
Къоркъуб олтурургъа болмайма,
Сау болуб, къарнашларымдан артха кыалмайма!»
Мыдах барыб, төртюнчю джанындан
зынгырдатды —

Ол, хора тайчыкъ болуб, келиб,
Къулакъларын аллына джибериб,
Къатында хансны шыбырдатды.
Алимджашар тутуб джюген салды,
Тайчыкъ экиджашар болду,
Келтириб терлигин салды —
Ол да ючлю болду.
Джауурлугъун алыб кыаблады —
Төртлю ат болуб кыалды.
Салды юсюне джерин —
Бешли болуб, бегитди белин.
Секириб юсюне минди —
Тюбюнде алтылы аджирни кёрдю.
Штап!— деб кыамчи бла урду —
Аджир кишнеб шын турду,
Кеси да джетили болду.
— Джетилини джер тыймаз,
Эр джигитни эл тыймаз.
Хомух чабырны киймез,
Матух болсанг, кыыз суймез!—
Деб бу сёзлени да айта,
Саут-саба деб юйге кыайыта,
Экисини ызындан кетди,
Узаймай сюрюб джетди.
Алимджашарны кёрдюле,
Бек кючлю сейирсиндиле:
«Бу аджиринг а неди?»— дедиле,
Онг джанын анга бердиле.
Ала джол кыоратыб кетдиле,
Юч джол айырылгъанга джетдиле.
Мынга харамлыкъ этдиле,
Бизден айырылса,— дедиле,
Сайлауну мынга бердиле.
«Сиз буюргъанча барайым,
Сиз айтхан оноугъа кыарайым.
Этигиз меннге да табын,
Мени джерледен джокъду хапарым».
Тамадалары ортада
Кыарады Алимджашар таба,
Узатды кыамчи бла кыолун:

Кёргюздю барлыкъ джолун.
 «Биз да кетейик бу эки джолгъа
 Юч кюнню ма бу халда.
 Табхан затыбызны да алыб,
 Ма былайгъа джыйылыргъа.
 Мен айтханнга керексиз сыйыныргъа;
 Менме сизден тамада.
 Унутмагъыз: юч келин да
 Нёгерсиз къалгъандыла къалада.
 Ызыбыздан таралыб, джылаб,
 Таш саладыла кече-кюн ала».
 Алимджашар кетди джолуна,
 Сымарлай къарай тёрт джанына.
 Ол экиси да бирге болдула,
 Биргелей кетиб къалдыла.
 Узакъ джолгъа кетиб бара,
 Алимджашар кёрдю бир къала:
 Тёгереди кёксюл чегет,
 Чегетде ашаргъа джараулу кёгет,
 Талалары ариу кёгереди,
 Къара суулары шоркъулдаб келеди,
 Джери да ариу кюнбет.
 Къаяны башында бир тешиги,
 Бурулуб тютюню чыгъады.
 Кёрюнмейди къаяны эшиги,
 Билмессе: былайда ким бугъады.
 «Бегитейим иги кесими,
 Бармай къалсам да, боллукъ эди.
 Джаумуду, тосмуду?
 Барсам, дауурсуз къоярмы?
 Кирирге эшиги бошмуду?
 Къарным ач, кесим арыб,
 Бир пелахха джолугъамамы, барыб?
 Ашаргъа не этейим, былай къалыб?»—
 Деб, бир кесек да солуб,
 Алимджашар барды салыб.
 Юй ишлениб дорбунну ичинде,
 Къая да бери салыныб юскуне,
 Бир эмеген къатын джюн тарай,
 Чачы-башы да тозурай,
 Хончалары да энишге салыныб,
 Ёрге бир къылыч тагъылыб...
 Хыны къарады эмеген къатын мынга —
 «Ой анай-анай!»— деди бу анга.
 «Ой балай!»— деди ол да мынга.
 «Дженгил анай болдунг,
 ансы сеннге этерни билirem».

«Дженгил балай болдунг,
ансы кылыч бла башынгы тюшюрюрем».
«Ой, анай, бек узакъдан келеме,
Азыгъым джокъ, ачдан ёлеме.
Меннге бир джукъ ашат,
Кесинг да кълал рахат».
«Ма бу онг джанынга юйде
Аш-суу этилиб хазыр.
Тамада джашыма келин келтирликме,
Терен барма, кёрсе, ёлтюрлюкдю!
Ол кетгенди джылкы сюрюрге,
Бююн болджалыды келирге».
Алимджашар кирди юйге,
Къоркъмай олтурду кийизге,
Боза кыуб джугъутур мююзге,
Этилген затны кълбды,
Чыкды, эшиклени джбды.
Эмеген кыатынга: «Сау кълал»,— деди,
Чыгыб, атына миниб, кетди.
Бир уллу суугъа джетди,
Атын алай ийиб,
Кёпюр кыулакыга чёкдю.
Бир заманда эшитилди гюрюлдеген;
Джылкыны кёпюрге келтирди сюрген.
Джылкы кёпюрге кирмеди.
Сескелениб юркую тебреди.
Сюрген — эмеген кыатынны джашы,
Беш болуб аны башы,
Дугъур болуб кёзю, кыашы,
Джамчыча сыртында чачы...
«Сиз бери кирмезча,
Кёпюрге бармай, юркерча,
Алимджашармы барды мында?
Нени кёресиз аллыгызда?»
Ачыуланыб, къламчи бла сермеди,
Бешли аджирни белин юзю.
«Болмазчамы кёресе?»—
Деб, Алимджашар чартлаб чыкды,
Эмегенни сермеб тутду,
Эки силдегенлей, джыкды.
Уруб башларын алды,
Кеси хатасыз кълалды.
Экинчи кюн тюшгенде,
Биягы кийимлери юсюнде,
Биягы эмеген кыатынга барды,
Тюненеча, тилеб ашарык алды.
«Экинчи джашыма келин келтиррге

Аш-суу этдим хазырлаб,
 Кир да бир алгыш эт,
 Бир экичик-юшчюк кѳаб,
 Дженгил кѳаб да дженгил кет.
 Келсе, ол бизни сау кѳоймаз,
 Ашаб сени этингден тоймаз;
 Кѳылычы кючлюдю, ол сени кесер,
 Этингден тоюб, тепсер.
 Бюгюн келир кюню джетгенди;
 Той-оюнну бардырырга,
 Джылкѳы сюрюрге кетгенди,
 Юйню меннге аманат этгенди».

Алимджашар барыб тартды,
 Ашын ашады, бозасын ичди,
 Барыб чѳкдю биягѳы кѳпюрге,
 Мураты: муну да ѳлтюрюрге,
 Джылкѳы сюрюююн да алырга,
 Кеси кѳайгѳысыз кѳалырга.
 Экинди болгѳан заманда
 Гюрюлдеди биягѳы джолда
 Эмеген кѳатынны ортанчы джашы —
 Бойнунда джети башы.
 Кѳычырыкѳ этиб, джылкѳыны сюрдю,
 Неден эсе да кѳоркѳгѳанларын билди.
 Ачууланды да кѳамчи бла сермеди —
 Алтылы аджирни экиге юлешди:
 «Алимджашармы сакѳлайды?» — деб сѳлешди.
 «Мени сакѳламазчамы кѳресе?
 Бу джылкѳыны кѳайры сюресе?
 Мени юсюм бла озуб,
 Кимсе сен, былай базыб?» —
 Алимджашар ачууланды, джекириб,
 Эмеген шашды, тюшдю атындан секириб.
 Экиси да тутушдула, бууушдула,
 Хорлаялмай, кюрешдиле, онгнга-солгѳа
силдешдиле.

Алимджашар бууду белинден,
 Солутмай кѳойду кѳкюрегинден.
 Кѳлтюрюб урду тубюне,
 Урду да башын кесди.
 Барыб, эмеген кѳатыннга
 Ач болгѳанын билдирди,
 Ишлей тургѳан кѳатынны
 Чам этди да кюлдюрдю.
 «Гитче джашымы юйлендирирге
 Хар неси да хазырды.
 Джылкѳы сюрюрге кетгенди —

Болджалы бюгюн джетгенди.
 Келсе, уллу дауур этер,
 Бизни башыбызны кесер.
 Кир да бир-эки къаб,
 Бозадан да бир тарт»,—
 Деб эмеген къатын,
 Ишин къоймай, бургъанлай сыртын,
 Алимджашар кирди юйге,
 Саутларын такъды чюйге.
 Биягъынлай, олтуруб, джарашыб
 Хычын табакъны джалады,
 Боза гоппанны тюбуне къарады.
 Барды кёпюр къулагъына,
 Тынгылай сууну шууулдагъанына.
 Бир заманда, кёк кюкюрегенча, гюрюлдеб
 Джылкъыны аякъ тауушу чыкъды —
 Алимджашар секириб къобду,
 Кёпюр тюбюнде сир къатды.
 Джылкъыны эмеген джаш кёпюрге сюрдю,
 Джылкъы кёпюрден къоркъду, юркдю.
 «Нек кирмейсиз сиз? Мында
 Алимджашармы сакълайды?»—
 Деб кючлю ачыуланды,
 Къамчи бла керилиб урду—
 Джетили аджирни белин юзюб къойду.
 «Турмазчамы кёресе?
 Джылкъыны къайдан сюрюб келесе?
 Менме бу кёпюрню иеси;
 Кесине базгъан келиб бир кёрсюн!»
 Эмеген джаш атдан тюшюб,
 Шкогун бойнундан тешиб,
 Хазырланды урушургъа,
 Джан аямай, бууушургъа,
 Алимджашар да, мынгайыб мараб,
 Къалай тутайым деб, къараб —
 Бир-бирине джетдиле, тутушдула.
 Бу тогъузбаш эмеген
 Къарнашларындан залим сермеген.
 Талай заманны кюрешиб,
 Бир-бирлерин аямай уруб,
 Ауузлары къургъакъсыб, тюкюрюклери къуруб,
 Кюрешедиле, ичлерин уруб,
 Бири-бирин хорлаялмай, солуб,
 Тамам амалсыз болуб.
 Эмеген акъджал байталдан тиледи:
 «Къуйрукъ къылынг бла суу келтир»,— деди.
 Алимджашар да айтды:

«Къоштуякъ тору аджир!
Къуйрукъ къылынг бла суу джетдир!»
Эки ат да чабышдыла суугъа,
Аджир байталны сюрюб къыстады джылкъыгъа,
Къуйругъун суугъа булгъады,
Эмегенни юсюне чынгады.
Сууун Алимджашаргъа ичирди —
Алимджашаргъа кюч кирди,
Эмегенни тутуб тюбге салды,
Къылыч бла уруб башларын алды.
Юч джылкъыны да сюрюб,
Джол айырылгъаннга барды.
Къарнашларын табды атсыз, сауутсуз;
Кеслери да ачдан къарыусуз.
Алагъа ашатыргъа тайны кесди,
Кеси гезет этерге кетди.
Экиси да отну къатында джатыб,
Ай джарыкъ, кюн да батыб,
Кёк чууакъ, джудузланы санарлай,
Ыйлыкъгъандан мадар излейдиле табалмай.
«Алимджашар юч эмегенни ёлтюрюб,
Кёб джылкъыны элтирикди деб, сюрюб
Бизни да къуру къолубуз — башыбыз,
Минерге джокъду кесибизни атыбыз;
Джунчуб, къыйналыб джаныбыз,
Сауут-саба болмайын тагъаргъа,
Керекди деб, бир мадар табаргъа;
Алимджашарны къоратсакъ,
Сауутларын алыб такъсакъ.
Джылкъыны кесибиз сюрдюк,
Деб биз юйге барсакъ,
Халкъдан да бетлик аякъ алсакъ».
Экиси да бу оноуну джаратыб,
Джукъладыла тангнга дери.
Къобдула, хымил этиб кёзлери.
Джылкъыны сюрдюле, джараб
Алимджашаргъа болушуб,
Бир таб тюшсе деб, мараб,
Хар атламына къараб.
Кече бола, бир джерлеге джетдиле,
Бир тар къошчукъда от этдиле,
Алимджашаргъа солу, — дедиле,
Экиси да гезет этерге кетдиле.
Алимджашар, алагъа ышаныб,
Айтхан сёзлерине ийнаныб,
Тешинди да джатды мурджаргъа
Бир бек тынчлыкълы джукъларгъа.

Келиб байладыла кылычны эшикге.
Мийиклиги — туура тобукъдан
Кесерча, секириб урсанг.
Арлакъгъа барыб, хахай салдыла:
«Ой, Алимджашар! Джылкыны бизден алдыла!
Джукълама да бери чаб,
Саутларынгы дженгил такъ!»
Джукъу арасында секириб,
Урду кылычха кесин —
Бутларын юздюрдю кесиб,
Ачыды, ташлады эсин.
Къарнашла келиб къарадыла;
Муну ёллюгюн марадыла.
Ёлдю деб, тюзетдиле мурджаргъа
Экиси да, къан ичген мурдарла.
Тюбуне салдыла терилик.
Чепкенин джабдыла юсюне —
Кетдиле джылкыны сюрюб,
Барадыла ойнай-кюле.
Экинчи кюн юйге джетдиле,
Элге аман хапар этдиле:
«Алимджашар ёлдю, анда къалды,
Узакъда кёрюне салынды!»
Алимджашар, къан джугъу болуб джатыб,
Белгъанын къан джууб къызартыб,
Бети акъ учхун болуб,
Джаны тогел чыкъмай солуб,
Былай джан бере тургъанлай,
Джюреги да къарыусуз ургъанлай,
Юсюне келди бир киштик —
Ол этди мынга игилик.
Джараларын таза джалады,
Къан кетгенни тохтатды.
Кёзлерин ачыб къарады,
Киштикни башын сылады,
Асығы ачгудан джылады.
Была шох болуб тургъанлай,
Бир сокъур келди юсюне,
Бир буу кийикни ёлтюрюб,
Аны да сыртына кёлтюрюб.
Аны да ашаб бошаргъа,
Бир асхакъ келди къошха,
Эки таякъгъа таяныб,
Джугъутурну да кёлтюрюб алыб.
«Мени да къошугъуз негерге,
Джууаб берирбиз келгеннге.
Табханны арагъа салырбыз,

Биз бир кѳош болуб кѳалырбыз».
Джугътурну да бирге ашаб,
Талай кюнню сагъышсыз джашаб...
Бир кюн да бир чолакъ келди,
Марал кийикни келтириб берди:
«Мени да кѳошугъуз,— деди,—
Барыбыз сенден кѳарыусуз;
Не отунсуз, не суусуз...»
Киштик туруб тиледи:
«Джазгѳа дери нѳгер этигиз,— деди,—
Толу юлюшюмю берсегиз,
Тамада мурджаргѳа салсагъыз,
Айтхан сѳзюме ышансагъыз,
Мен сизни сау этерме,
Кеси джолума кетерме».
Киштикни сѳзюне ийнаныб,
Джазгѳа чыкѳдыла кѳыйналыб,
Маджал юлюшню бериб, ашатыб,
Тамада мурджарда джатдырыб,
Кеслери сууукъсураб танг атдырыб,—
Былай бла кюнлерин ашырыб.
Киштик джазгѳа чыкѳды,
Эм алгѳа сокъурну джутду —
Сау этди да чыгѳарды;
Сокъур кемсиз кѳууанды.
Экинчи кѳабды топалны —
Сау этди эки аягъын,
Атдырды эки таягъын.
Ючюнчю джутду чолакъны —
Сау этиб чыгѳарды кѳолларын.
Чынг артда кѳоркъду Алимджашар:
Мени чыгѳармай ашар...
Нѳгерлерине айтды юретиб:
«Чыгѳартыгъыз, кѳоркъутуб, кюрешиб.
Чыртда унамай кѳойса,
Киштикни ичин джарыгъыз,
Мени ашхындан алыгъыз!»
Алимджашарны сермеб кѳабды,
Юч силкиниб джутду,
Бери чыгѳарыргѳа унамай,
Сѳзлерине да тынгыламай.
Бычакъ салдыла кѳарнына,
Джарыб кѳарадыла ашхынына.
Алимджашарны алдыла —
Эки буту саппа-сау,
Хар ким кетдиле юйлерине,
Джолда кѳууана-кюле.

Миллет бла тутдула тенглик,
Болмай санларында кемлик.
Алимджашар кетди джолуна,
Бир таякъ алыб къолуна.
Талай кюнню джолда джюрюб,
Джылы джетгенин билиб,
Ол кюннге джеталсам деб, ашыгыб,
Кечелени къошады, кюн азлыкъ этиб.
Кёб къалмай юйюне джетерге,
Кёрдю бир сюрюучю джашчыкъны, эследи:
Ерге тура да — тепсей, джырлай.
Олтура да — таралыб джылай...
Джашчыкъны чакъырыб, сорду:
«Нек джылайса, нек джырлайса?
Не болгъанды сеннге?»
Джашчыкъ айтды: «Джукъ да болмагъанды
меннге.

Бир джыл мындан алгъа,
Джылкы сюрюрге баргъанлай,
Ёлгенди Алимджашар термилиб;
Эл бютеу джылайды, муну билиб:
Анга джетгенди къыйынлыкъ.
Мен да эл бла тенг джылайма,
Бююн анга аш береди;
Сюрюучюлеге да юлюшле келедиле.
Къатламала эсеме тюшселе, джырлайма,
Алай болмаса, олтуруб джылайма».
Ариу айтыб, джашчыкъны хош этди,
Джылагъанына кёл этди,
Кеси да джолуна кетди,
Суу алыныучу къара суугъа джетди.
Бир къызчыкъ суугъа келди,
Бетин да джыламукъ джууб.
Алимджашар анга сорду,
Джылагъанына джунчуб:
«Не болгъанды, нек джылайса?
Былай мыдах нек къарайса?
Тюйгенмиди сени ананг?
Бармыды джугъунгда джаранг?»
«Алимджашар бир джыл мындан алгъа ёлгенди,
Анга кёб къыйынлыкъ джетгенди.
Аны джыл ашын чачадыла,
Малын, мюлкюн да джоядыла,
Гаммешлерин ашха соядыла —
Базыкъкъарынла тоядыла.
Тамбла неках этедиле,
Неках къурманлыкъ кеседиле.

Биягы базыкыла келедиле,
Къатынын эрге бередице.
Мен, ол къатынны шапасы,
Джокъ эди кишиге хатасы —
Бу къумгъан бла суу аллыкъма,
Джылай ызыма, барлыкъма,
Къатынны бетин, къолун джууаргъа.
Буйрукъ — тамблагъа хазырланьыргъа.
Келин джарашханды джыларгъа,
Не этейик джарлы Алимджашаргъа?»
Къызчыкыгъа ариу айтды,
Къумгъанны толтуруб узатды,
Эслетмей анга джюзюгюн атды,
Кючлю аманат салыб айтды:
«Сууну бек кесекчик къуарса,
Келин, къуй аслам деб, къыджыраса,
Къумгъанны бютеу къантар —
Сора айтыр сеннге хапар», —
Деб ариу айтыб ашырды,
Джюзюкню ийгенин джашырды.
Кеси да кетди ызындан
Аш болгъан джерге гузаба...
Юсюнде зыккыл кийимле,
Сакъалы-башы да джетиб...
Танылламы деб, къарады
Тегерекге, иш этиб.
Бирем-бирем башха сынады:
Киши къарамады, сан этиб.
Къызчыкъ сууну элтгенлей,
Келин бет джууаргъа чекгенлей,
Къызчыкъ тамчылатыб къуйду —
Келин, иги къуй деб, бууду.
Къызчыкъ къумгъанны къантарды.
Джюзюк къолгъа сылджырады.
Джюзюкню тинтиб къарады —
Таныб, бир бек джылады.
«Сууну ким къуйду?» — деб сорду,
Сора тынгылы болду.
«Садакъачыгъа бир джукъ!» — дедиле,
Тепси тюблеге олтуртдула.
Ол ашады да тойду,
Теренине батмай къойду.
Эшик аллында бир дауур —
Бары да туруб къарадыла:
Алимджашарны аты, —
Арыкъ, бузулуб сыфаты, —
Джер салдырмайын, уруб,

Джашла кюрешиб, тагъыб,
Юсюнде ойнай эди къазыкъ.
«Мынга джер салыб миннгенге
Уллу ёч барды»,— дедиле.
Киши къатына баралмайды,
Башына джюген салалмайды.
«Мен бир кёрюр эдим»,— деди,
Зыккыллары салына, бу келген.
Агъырын барды къатына,
Салыб, джер салды атына
Секириб юсюне минди,
Сауутларын да тиледи.
Къатыны кёрюб таныды,
Сауутун-сабасын чыгъарды.
Узалыб алыб такъды...
«Чыгъарыгъыз аманлыкъчыланы
Эл къараб, оноу этейик!»
Чыкъдыла джашла ийилиб,
Кеслери да омакъ кийиниб,
Айтдыла аманлыкъ ишлерин,
Джазыкъсындырыб кеслерин,
Киши тынгыламады алагъа.
— Элден тышына кетсинле,
Баш амалларын кёрсюнле,—
Деб, къыстаб ийдиле кыргъа-талагъа.

Кичи-Батыр

Бурун къалаупелени заманында,
Онглула болуучу эди тамада,
Онгузла алагъа джалына,
Хакъсыз къарай эдиле малына.
Талай джылны мындан алгъа —
Биз болмагъан ёмюрде —
Джарлы тууарчы джашагъанды,
Тууар кютюб бир элде,
Тогъуз джашы, къатыны —
Ол эди ырысхысы, байлыгъы.
Кюнлени бир кюнюнде,
Арыб, сюрюню кюте,
Кюн орта болду. Кёк чууакъ.
Суу ичириучю бир къулакъ.
Сюрюу да, суу ичиб джатды;
Сюрюучю, таяныб, къалкъыды.
Кёбмю джукълады, азмы?
Сюрюу къобду да кетди.

Джыл кёзююу джаймы, джазмы?..
Битген сабанлагъа джетди,
Бек уллу хата этди;
Талай тууары кёбдю.
Киши кёобуб къарады,
Болгъан хатаны санады,
Талай малны джокълады,
Тууар мыллыклагъа барды.
Тёлеу төлерлей кючю джокъ,
Башха этерге амал джокъ,
Джарлыны джакъларгъа адам джокъ.
Ол, кеси къарыуун билиб,
Тиледи тилек, ийилиб:
Кёкге, джерге къарады,
Эки кёолун кенг джайды,
Къычырыб-таралыб джылады,
Джуммай джыламукъла тегюб,
Эки тобугъуна чегюб.
Тиледи да тилегин табды;
Бир кийик болду да къалды,
Акъылы бурунгу адамча,
Аякълары кючлю чабарча.
Башында эки мюйюзчюю,
Эчкиникича джигейчиги.
Эл да малын излеб табды,
Сюрючю тас болду деб, къайытды.
Бир-бирине да бу хапарны айтды.
Къатыны джылаб джатды.
Эл болушуб къараб,
Хар ким бирер затха джараб;
Сабийле — кими ойнай, кими джылай —
Ёсдюле, аналарын къыйнай...
Кичи-Батыр, тогъузунчу, кичиси,
Барындан да болду джити.
Оноуну анга сорадыла,
Айтханына разы боладыла.
Бир кюн джыйылыб ойнаргъа,
Эм джигитни сайларгъа.
Кичи-Батыр барын да тутду,
Бирин да къоймай, джыккъды.
Тыялмадыла къалгъанла —
Кичи-Батыр тынч этди бир джашны,
Джаш, юйге келиб, тарыккъды,
Кичи-Батырны терслендириб, джылады.
Анасы урушду, къаргъады,
Талай бедишни санады:
«Итден туугъан Кичи-Батыр

Есенди, джалангач, факъыр.
Унутханды ол ач кюнюн,
Тешгенди зыккыл кийимин.
Атасыны сырын билмейди,
Аны эшитирге суймейди:
Атасы болгъанды тас.
Сизни орамда джылатмайын,
Аны излесе уа уллу джаш».
Кичи-Батыр муну эшитиб,
Эшикден да бек шош кириб,
Олтурады, башын ийиб.
«Анам, атам къайдады?
Кимден табханса бизни?
Эл бизни къоймайды,
Бешишден толтуруб юйюбюзню».
Анасы айтды хапарын;
Атасыны тас болгъанын,
Малладан къайытмай къалгъанын,
Аланы атасыз асырагъанын.
Кичи-Батыр секириб къобду,
Къылычын белине такъды,
Сегиз къарнашын джыйды,
Алагъа дуняны къуйду:
«Келигиз биргеме, тебрегиз,
Сауут-саба алыгъыз.
Табайыкъ ёлгенин не сауун,
Къыйынлыгъын не зауугъун».
Тогъуз джаш да излей кетдиле,
Уллу къобандан ётдюле.
Тау ауушладан аудула,
Кёрдюле уллу кийик сюрююню
Ичлеринде бир кёксюлюню
Эки аякълы, эки мюйюзлю,
Отлауу да башха тюрлю.
Джыйылыб оноу этдиле:
Кийикни тутаргъа кетдиле,
Сегизи сегиз джанында,
Кичи-Батыр алларындан,
Кичи-Батыр чыкъды алларындан,
Сермеб тутду эки аякълы кийикни,
Кёрмеген эди муну кибикни.
Алды да бойнуна кёлтюрдю,
Къыйналмай, стауатха келтирди.
Кийик адамча сёлешди,
Ашха джараусузлугъун билдирди.
Бары да юсюне джыйылыб,
Тынгылайдыла, тылпыулары тыйылыб,

Аны хапарына эс ийиб.
Барын да эшитиб, ангылаб, билиб,
Джылаб, тилек тиледиле,
«Бурунча, атабыз бол»,— дедиле.
«Тур да биргебизге кел»,— дедиле.
Бары бир иннетге бегидиле.
Кийик кьобду — болуб адам,
Айтды былэгъа кёб хапар;
Базмайын элге келирге,
Разы эди кийикле бла ёлюрге.
Джашлары, кьоймай, тебретдиле.
Болуша, кёлтюре юйге элтдиле.
Джашла уугъа кетдиле,
Талай доммайны ёлтюрюб,
Тюелеге джюклеб келтириб...
Бир кюн элге кьуугъун келди,
«Эмегенле джетиб келедиле»,— деди.
Эмегенлени аскери,
Джерни джабыб, келеди бери.
Эл джыйылыб ёрге турду,
Джер-джерде дауурбаз кьурду.
Джамагъат бирден джыйылды,
Башчыгъа Кичи-Батырны буюрду.
Кичи-Батыр аскерни аллында —
Кьурч кылычы кьолунда,
Темир кюбеси юсюнде,
Хора дюлдюрю тюбюнде.
Къарт да, джаш да кьалмайын,
Элден узакъгъа бармайын,
Эмеген аскерге тюбедиле,
«Къайытыгъыз!»— деб тиледиле.
«Огъай, биз ётюрюк айтмайбыз:
Барсакъ, джасакъсыз къайытмайбыз.
Талай аскерни кырырбыз,
Кёбюсюн тутмакъ этиб, сюрюрбюз,
Элигизге ойнай кирирбиз —
Хар затыгъызны билирбиз.
Хазнагъызны барын джыярбыз,
Элтиб кюбюрлеге кьуярбыз».
«Да сора къазауат этейик,
Талай эмеген баш кесейик:
Сизден кесилир талай баш —
Бизден да ёлюр талай джаш».
Тогъуз башлы эмеген чыкъды алгъа:
«Келсин тамадагъыз урушха,
Экибиз сермешиб кёрейик:
Ёлген ким болур — билейик!»

Кичи-Батыр чыкъды алтына,
Къылычын алыб къолуна.
Ол хазыр эди сермерге,
Къазауат ачыб теберге.
Эмеген сорду джаууна:
«Атышмы, тутушму, джауум?»
«Сюйсенг — атыш, сюйсенг — тутуш;
Мени сеннге джокъду дауум».
Эки тамада сермешдиле,
Къазауат этиб тебрешдиле.
Кёкде къылычла ойнайдыла,
Къанлары къызыб къайнайдыла.
Кичи-Батыр ийилиб, сермеб,
Эмегенни джерге кёрмеб,
Башларын барын чалгъанды,
Къылычын сермеб алгъанды.
Эмегенле къача башладыла,
Аны бла эс ташладыла.
Бири-бирин теблеб къачдыла,
Сауутларын атдыла, чачдыла.
Бир къаууму къырылыб джатдыла —
Была да эмегенлеге чабдыла,
Тогъуз башлы эмегенни къаласына джетдиле —
Талай къыйынлыкъдан ётдюле.
Бери къайырылгъанланы кеседиле,
Къачыб букъгъанла да кёб эдиле.
Ол бай къаланы чачдыла,
Джыйылгъан хазнаны чачдыла,
Харакет-хазна алыб къайытдыла,
Хапарны къартлагъа айтдыла,
Хазнаны элге чачдыла.
Кичи-Батырны этдиле элге башчы,
Халкъгъа оноун этди —
Эл да анга сыйынды.
Бир кюн Кичи-Батыр атасына келди,
Къаты сёлешиб буйрукъ берди:
«Биз сени тогъуз джашынг,
Бизни ючюн къыйналсын санынг;
Таб бизге тогъуз эгечни —
Бир анадан сют ичгенни —
Ала сени юйюнгде къубулурча,
Бизни анабыз да къууанырча».
Атасы кетди миниб атха,
Тюбеди кёб джашха, къартха.
Джети элден ётюб, биринде
Къонакъ болду бир юйде,
Солуду юч кюнню къонакъ юйде,

Тюрлю-тюрлю хант хар кюнде —
Тёртюнчю кюн иеси чакъырыб сорду:
Тынчайдынг эсе, айт хапарынгы,— деб тилекчи
болду.

«Мени барды тогъуз джашым.
Келин излей, ауруду башым.
Тогъуз келин меннге керек —
Кийимлери къутине-джибек,
Чырайлары адам мёлек,
Дырыннга джетселе, алырча сенек,
Ийнек сауаргъа алырча челек,
Ийне ызын билдирмей, тигерча кёлек».
«Мени барды тогъуз къызым,
Гитчелери барындан да узун.
Чырайлары ариуду бирча,
Эм гитчеси джылтырайды, кюнча.
Сен джаратсанг, къызланы кёр;
Сёз таусайыкъ — белги бер.
Айтылгъан кюнню оздурмай кел:
Сёзюме туура болурма мен».
Къызланы сюеди келтириб,
Накъут-налмаздан кийиндириб —
Къангишча субай санлары,
Хар ишге джигер къоллары.
Кичи-Батыр джыйды къарнашларын,
Джерледи барыны да атларын.
Чыкъдыла атланыб джолгъа,
Тау ауушланы аудула,
Чегетлени джырыб оздула,
Сууланы джюзюб ётдюле —
Кёб джигитликле ётдиле.
Арасында огъурсуз ханны къаласы —
Окъа бёркю, бёрю джагъасы.
Миллет суусуз, тарлыкъда
Къыйналыб онгсуз зорлукъда.
Сарыубек алыб сууну бойнун —
Барчы: кёрюрсе оюнун —
Баргъанны сермеб тутады,
Чайнамай саулай джутады.
Бу сарыубекни ёлтюргеннге,
Бизге болушлукъ келтиргеннге
Хан кёб хазна береди,
Кеси баласыча кёреди.
Кичи-Батыр билетди къылычланы.
Кёрдю сарыубекни орунда джукълагъанын.
Къылычланы джерге бегитди,
Учларын джерден кёргюзтдю.

Төгерек — кялын болджар —
Энди кялмады болджал.
Кяуданнга от салдыла—
Кеслери бугъуб кялдыла.
Сарыубек къобду, ёртен джылтыраб,
Тебреди баш эниште сылджыраб.
Джолунда кылычла джити —
Алагъа урду кесин кючлю.
Сарыубек кеси кесин чанчакълады —
Миллет джашланы къучакълады.
Хан Кичи-Батырны чакъыртды.
Артмакъланы хазнадан толтурду,
Къурманлыкъ этиб ашырды.
Джетинчи кюн юйге келдиле,
Сегизинчи кюн кюёу джёнгерле кетдиле.
Кичи-Батыр оноугъа кяалсын дедиле,
Бу оноуну кябыл кёрдюле.
Кичи-Батыр туруб айтды,
Кюёу нёгерлени сагъайтды:
«Сиз мындан кетиб бара,
Онг джаныгъызда дорбун кяала
Асыры иссиден миллет кыйынлыкъ кёрюр.
Кишиге джукъ айтмагъыз,
Ол кяалагъа кяайырмагъыз.
Андан келе, биягъы кяала:
Сууукъдан джюрюялмай арбала —
Боран уллу аллыгъыздан,
Етюб барыр саныгъыздан —
Тамам тюнгюльюрсюз джаныгъыздан.
Кяайырмай, ётюб келирсиз,
Джукъ боллукъ тюлдю — кёрюрсюз».
Бу аманат бла кетдиле,
Дорбун кяалагъа джетдиле,
Исси кёкден кюн къуууруб,
Солуялмай тылпыу тыйылыб.
Баралмайын, санла кыйылыб,
Тиллери селешмейин, тутулуб,
Кетдиле кючден къутулуб.
Келинлеге арбазгъа келдиле,
Халкъны джыйылыб кёрдюле,
Ариуланы сюелиб кёрдюле.
Тогъуз къурманлыкъ, той уллу,
Чам-оюн болуб къуру,
Тогъуз кюнню той болду —
Миллет да бир солуду.
Тамадала кенгешге кирдиле,

Келинле ау тубюне сюелдиле;
Джашла атлагъа миндиле,
Ызларына джолгъа джюрюдюле.
Дорбун къалагъа келдиле:
Сууукъ келди, уллу бораны,
Джукъ тутмай, буюгъуб къоллары,
Атда къурушуб санлары,
Мияла буз джоллары.
Буз къатыш къар джаууб,
Кюрт тебеле джыйылыб;
Атла баралмайдыла джыгъылыб,
Къарыусуздан кишнеб-къычырыб.
Бир да киши къарыу эталмай,
Тохтадыла, джукъгъа кеталмай.
Джыйын тамада селешди,
Ангылатыргъа кюрешди:
«Къырылмайыкъ да къайытайыкъ,
Ким бар эсе да, керейик —
Хапарыбызны айтайыкъ».
Зорда къайтдыла къалагъа,
Кирди да къарады тамада.
Джыйынын юйлеге салды,
Кеси уа сагъышлы къалды...
Эшикден хыны ауаз къычырды —
Къоркъуб тиллери тутулду.
«Кимди мени къаламда джатхан,
Анга эркинлик табхан?!»
Тамада чыкъды эшикге,
Тюбеди мазаллы сарыубекге:
Белинден арысына кез джетмей,
Сюелди, орнундан тебмей.
Селешди, ауузун ачыб,
Тилин да бери узатыб:
«Гитче келинни меннге къоюгъуз —
Къалгъанла дженгил тайыгъыз.
Огъай дей эсегиз — ашайма,
Барыгъызны да бошайма».
Бары да бирден селешиб;
Къоярмы эди деб, кюрешиб:
«Аша, къойма да барыбызны,
Къоялмазбыз кесин джангыз къызны».
«Огъай, — деди келинчик,
Тамадагъа салды келечи, —
Мени ючюн биринг да ёлмегиз,
Барыгъыз, къыйынлыкъ кермегиз».
Келинчик къалды къалада,

Джыйын бла кетди тамада.
Эки кюн джолда бардыла —
Алгыш гошанны алдыла.
Боза, сыра ичилди —
Сегиз кърманлыкъ кесилди,
Алтын аччала себилди;
Эл джамагъат да керилди:
Ат чабдырыу. Тутуш уллу.
Келин джокъду бир отоуда къру.
Къруанчха Кичи-Батыр башчы,
Киши болмады анга кършчы.
Сегиз кюнню къруанч этдиле,
Сегиз гаммешни да кесдиле,
Сегизинчи кюнюнде,
Къруанчны бошаб кетдиле.
Ол кюн огъунакыгъа ингирде,
Джумушун бошагъан кърюуде,
Кичи-Батыр такыды алтын кърмасын,
Алды сауутун-сабасын,
Биягы дюрдюрюн джерледи —
Джолгы атланыб тебреди.
Барады дорбун къралагы,
Не барды деб, къраргы.
Танг аласы бла къралагы джетди,
Атдан тюрдю, сагыш этди,
Къраланы ичине кирди,
Кеси джангыз келинни кърдю.
«Къркърмайын турдунгму джангыз кесинг,
Чыгыб къралмайын эсинг?
Не кърдюнг, не эшитдинг?
Кимле бла ушакы этдинг?»
«Мен бир джукы да кърмедим,
Кърюме къркъруу келмеди.
Бир кюн кърардым эшикге:
Джануар кърйрукы ташайды тешикге».
Келин да сърюн бошаргы,
Ушхууур салыб ашаргы,
Бир хыны таууш келди:
«Кимди атын былайгы такыгъан?» — деди.
Кичи-Батыр чартлаб чыкыды,
Сермеб кърмасын тутду,
«Ма менме», — деб джууаб берди,
Алында сарыубекни кърдю.
«Кичи-Батыр, кърйчу келинни джатмагы,
Секириб минчи джалкърма.
Сен бек мийикге чыгърса —
Джалкърмдан кърлю тутарса».

Секириб минди сарыубекге —
Чыгъарыб тебреди мийикге.
Джер кёрюнмезлей, узайды,
Кёз кёрген джерден ташайды.
«Сен тюз тюбюнге къарачы,—
Деб сарыубек къычырды бек ачы,—
Не кёрсенг — меннге айтырса,
Дженгил ызынга къайытырса!
Энди онг джанынга къара,
Не кёрсенг да, сымарла!
Къара, бурул да, сол джанынга!
Къысхады тюшер болджалынга!»
«Тюз тюбюм къарангы кечеди,
Онг джанымда танг атыб келеди,
Сол джанымдан джарыкъ кюн чыгъады —
Эки кёзюмю къаматады!»
Тюшюрдю атыны къатына,
«Мин,— деб буюрду,— атынга!»
Айтыб тынгылатды хапаргъа,
Къоймады былайда тынчайыргъа.
«Ол тюбюнде кече кёрюннген —
Ма олду мени кёлеккем.
Танг атыб келеди дегенинг,
Тюб-тюздю сени кёргенинг.
Кюн тиеди кёзню къаматыб,
Дединг сен, кюннге ушатыб —
Ол кюн тюлдю — джюзюкдю
Ханны къызыны кёолунда.
Кёб зат тюбер джолунгда —
Ол джюзюкню меннге келтирсенг,
Мени кёзюме кёргюзсенг,
Сен муратынга джетерсе:
Къатынынгы алыб кетерсе.
Айтхан сёзюмю алмасанг:
Мен айтхан джерге бармасанг,
Къатынынгы гёзенде тутарма,
Сени чайнамай джутарма.
Кичи-Батыр атына минди,
Джюзюк таба атны сюрдю.
Талай кюнюн джолда ийди,
Будай антауну кюйгенин кёрдю,
Ичинде кёб чычхан кюе,
Талайы къырыла, ёле.
Башларын алыб къачалгъан
Бек азды — мындан къутулгъан.
Кичи-Батыр атдан тюшдю,
Этерге деб къыйын ишни.

Атын бир джазына къайтарды,
Антауну чачды, къотарды.
Алай бла отну джукълатды —
Чычханланы къутхарды.
Чычхан юйюрню анасы —
Юйюб мыйыкълары, джалкъасы —
Юч тюкню келтириб берди,
«Къыйынлыкъ джетсе, кюйдюр», — деди.
Тюклени узалыб алды,
Чырмаб, хазыр орнуна салды.
«Быладан кимге не хайыр деб, ойлады,
Алай а мыдах этиб къоймады.
Атланды атына миниб,
Терен сагъышха кириб.
Аллында узакъ къланы кёрдю —
Кеч джетди, атын сюрюб.
Къланы тегереги бегиб —
Къарады сейирсиниб:
Бир джанында мазаллы эмен терек,
Башында къарауул чегеди.
Тегерек — адам баш сюек —
Ким биледи, не болгъанын —
Табмазса аланы санларын.
Кичи-Батыр сейирсиниб къарайды,
Кёргенин, сагъыш этиб, ойлайды.
«Ханнга кюёу чыккъды!» — деб
Къарауул башындан кычырды —
Ичинде аскери кёб —
Къланы эшиги ачылды.
Атын кълундан алдыла,
Кесин кьонакъ юйге салдыла.
Ашатыб, ичириб, тойдуруб,
Эки темирли тарыны къатышдырыб:
Бир темирли акъ тары,
Бириси кызыл тары:
«Тамбла кюн тиерге
Айыр бирин биринден.
Айырсанг — ханны кюёую, джашы;
Айырмасанг кесилир башынг!»
Джумушчула юйден кетдиле,
Эшиклени къаты этдиле.
Кълонуна алды, кёрдю айырыб,
Тары уа юйню тюбюне джайылыб.
Ол бир ууучну айырды;
Бели талды — арыды.
Айырыргъа базмайын,
Мадар излеб табмайын,

Таянды юй тюбюне —
Тюкле тюшдюле эсине.
Къууаныб секириб къобду,
Чычхан тюклени табды.
Эшикни къыйырын ачды,
Тюклени кюйдюрюб атды.
Бир кесек заман озду —
Юй тюбю чычхандан толду:
Тарыны эки джанына ташыдыла,
Джассыгъа ишлерин бошадыла.
Кичи-Батыр къайгъысыз джатды,
Кюн тие, кёзлерин ачды;
Ханны джумушчулары келдиле —
Ханнга айтыргъа кетдиле.
Хан адамларын чакъырды,
Халкъгъа саугъала чачдырды,
Къызына неках этдирди,
Тюе кърманлыкъ кесдирди,
Харакет-хазна джюклетди,
Къызын арбагъа миндирди,
Алтын окъадан кийиндирди,
«Ашхы джолгъа барыгъыз!» — деди.
Кичи-Батыр къыз бла арбада
Барады онг джанында,
Олтурмагъанлай отоуда —
Алтын джюзюк къолунда.
Келиб къарадыла дорбунну башындан —
Къыз секирди арбадан.
Бир омакъ джашны кёрдюле,
Мынга уллу сейирсиндиле.
Бири-бирин къучакъладыла,
Уппа этдиле, джыладыла,
Тансыкъларын алалмай,
Къоюб, айырылыб къалалмай.
Бир заманда эсгериб,
Бек къууаныб, кюлюб,
Салыб арбагъа келдиле,
«Айыб этмегиз», — дедиле, —
«Экибиз къарнаш-эгеч.
Барайыкъ юйге, этмейик кеч!»
Джаш селешди, ахсынды,
Кёб ариу сёзле айтды:
«Мындан алгъа тогъуз джылда
Джолоучулукъда мурджарда
Кече джукъладым. Тюшюмде,
Къара кийимле юсюмде...
Ма бу къыз — мени эгечим —

Киши болмайын келечи,
 Барды тогъузну кичиси Кичи-Батыргъа —
 Хар ким да аны джаратдыла.
 Эгечим барды эрге —
 Мен бауурландым джерге;
 Эртденбла эртде тургъанлай,
 Тюшюмю атама айтханлай...
 Атам къаргъады мени —
 Къалай барды эсе да кёлю —
 «Къызым Кичи-Батыргъа баргъынчы,
 Джарлы джаш кюёуюм болгъунчу,
 Сен бауурунг бла джюрюгюн,
 Сарыубек тюрсюн бла кёрюннгюн!»
 Сарыубек болдум тогъуз джыл...
 Сен алдынг ханны къызын —
 Энди кирдим адам тюрсюнге!
 Эки къызы да ал кесинге!»
 Экиси да къол тутуб айырылышдыла,
 Эки къыз да арбагъа джарашдыла,
 Джолгъа чыкъдыла, кетдиле,
 Узаймай, къууанч этдиле.

Бакъ улу Бакъ

Бурун, биз билмеген заманда,
 Садакъны кючлю сауутха санагъандыла.
 Бир омакъ джаш къатын алгъанды,
 Садакъны келинни къатында тартыб, ойнагъанды.
 Бу оюнну чыртда къоймагъанды —
 Ойнаб а, оюндан тоймагъанды.
 Бир кюн анасы келди къызына,
 Сейирсинди бетини аманлыгъына.
 «Сени кыйнагъанмы этедиле?
 Огъесе сёз бламы инджитедиле?»
 «Огъай, ала меннге игидиле,
 Кюрешедиле, джукъдан инджитмей.
 Кюёуюнг садакъ тартады —
 Джюрегим, къоркъуб, чанчады.
 Айтханлыкъгъа, оюнну къоймайды,
 Оюмсуз оюндан тоймайды».
 Садакъ тартханын къалай тыяйыкъ
 Деб, экиси да сагъыш этиб,
 Акъыл сорургъа къарт-къуртхагъа кетиб...
 Къарт-къуртха айтды, юретиб:
 «Джаш садакъ тартхан кёзюуде
 Келин айтсын: «Сен тартма садакъны юйде,
 Джигит эсенг садакъгъа,

Бар да кёр Бакъ улу Бакъгъа.
 Ол сени бла садакъ тартар,
 Кеси да айтыр бир хапар».
 Биягъы джаш келиб садакъ тартды,
 Келин да юретгенлерин айтды.
 Юйде садакъ тартханны унутду.
 Кетерге излеб, джолгъа чыкъды.
 Кёбмю изледи, азмы барды,
 Бир ёзенни башындан къарады.
 Джолоучу къамчисин узатыб юретди,
 Ындыр баса тургъан бир адамгъа тюбеди:
 Джегиб эки эшекни — бири эркек, бири тиши —
 Ауузларын, ашамазча, байлаб кючлю,
 Аланы сюре эди бир кёзю сокъур киши.
 Джаш салам берди, сёлешди:
 «Келгенме сени бла садакъ тартаргъа,
 Мен да бек устама атаргъа.
 Тынгыларыкъма айтхан хапарынга,
 Сюйсенг, алгъы бурун хапар айт,
 Огъай десенг, алгъын садакъ тарт.
 Аны ючюн узакъдан келгенме,
 Бакъ улу Бакъса деб, соруб билгенме».
 «Тюз айтаса: Бакъ улу Бакъма,
 Алай уста болалырمامы садакъгъа,
 Сени бла садакъ атарча,
 Мыдах этмей, кёлюнге джарарча?»
 «Мени усталыгъым джетеди,
 Кёблени мыдах этгенме.
 Сен устаса деб, эшитгенме,
 Аны ючюн салыб келгенме»,—
 Деб джаш да сёзюн бошады,
 Садагъын алыб хазырлады.
 Кеси аллына джырлай,
 Бакъ улу Бакъгъа ышарды.
 Ындырын басыб алдыла,
 Къошну къатына бардыла,
 Эшеклени да такъдыла.
 Къонакъны къошха чакъырды —
 Джаш садакъ тартаргъа талпыды.
 Табанлары бла уруб къазды чунгур Бакъ улу
 Бакъ —
 Кюрешди да сермеб, силкиниб къазды джаш.
 Джаш садакъны тартды кёкге.
 Энди ташайды деген заманда
 Къайытыб тебреди ызына,
 Къызыу тегерек бурула,
 Тюшдю арлакъда джерге.

Бакъ улу Бакъ да тартды садагъын,
Кёрмедиле къараб къарамын.
Бакъ улу: «Къошха кел»,— деб чакъырды
Айтыргъа джашха хапарын;
Джаш садакъ къайгъылы болду.
«Къой, табарбыз садакъны,
Чоюн да къайнады, бишди.
Барыб ашайыкъ азыкъны,—
Деб джашны чакъырыб къошха элтди,
Аллына аш-суу салыб,
Кеси да мурджаргъа чёкдю.
«Мен бир джыл юйдегили болдум»,—
Деб Бакъ улу Бакъ башлады,—
Бир кече биз джукълаб тургъанлай,
«Бакъ улу Бакъ, бери чыкъ!»— деб кычырды
Мен танымагъан бир адам
Атлаб аллыма чыкъды.
«Бакъ улу Бакъ сен эсенг, тору алаша бол
да къалчы»,—

Деб къамчи бла урду:
Акъылым адам, кесим ат болдум;
Атыны джерин алыб меннге салды,
Секириб юсюме минди,
Къамчи бла тюялгъанын тюйдю,
Орам орамда чабдырды,
Юсюмден акъ кёмюкле акъдырды.
Къач кечеди, ачы аяз.
Терлеб тургъанлай, къазыкъгъа такъды,
Танг аласы заманда,
Гугурук кычыргъанда,
Къах-къух эте, эшикге чыкъды,
Джерими джюгеними да алды.
«Парий ит бол»,— деди да къакъды,
Ит этди да ызына къайытды.
Сыфатым болду добар ит,
Билимим адам ангылай
Ат болсам, адам минер эди,
Ашыма сууума да къарай.
Ит болуб, къалай джашайым?
Кимден не табыб ашайым?—
Деб былай акъыл этиб,
Чыкъдым арбаздан кетиб.
Элден тышына чыкъдым,
Итледен къркъа, джол джанында джатдым.
Эки малчы джаш келдиле,
«Къалай иги парийди!»— дедиле.
Мен къобдум, сёзлерине илешиб,

Чакъырдыла, ариу айтыб, сѣлешиб;
Мен да ангылагъанымы билдирирге кюрешиб...
Меннге локъумла атдыла,
Бир-бирлерине айтдыла:
«Къошда итле бла джарашырмы?
Огъурсуз кѣрюнеди — талашырмы?»
Мен бу хапардан къоркъдум —
Не амал: ызларындан джортдум,
Ала ушакъ эте, мен да тынгылай,
Айтылгъанны барын ангылай,
Биз да къошлагъа джетерге,
Итле да хап-хуп этерге,
Чыкъды къошдан тамада,
Кѣб къарады мени таба да:
«Итлерибиз муну соярла,
Кесиб ѳлтюрюб къоярла», —
Деб сагъыш этди ол манга.
Итле чабдыла аллыма,
Мен къачыб миндим арбагъа.
Малчыла къараб кюлдюле,
Итлени ары сюрдюле,
Ит тегенеге аш къуюб,
Тегенени меннге бош къоюб —
Мен баралмадым къатына —
Тегенеде итлени ашына.
Эски гоппанны чыгъарыб,
Ичине да гырджын чанчыб,
Татлы айран къуйдула,
Мени аллыма салдыла.
Мен джутланыб ашадым —
Сейир-тамаша болдула.
Ийнек сауаргъа кетдиле,
Итле мени бла къалдыла.
Эрлай чабышыб джетдиле,
Тѣгерегимден алдыла.
Бирем-бирем демлеше,
Джууугъуракъ келе, сермеше.
Мен да джийиргендим къабаргъа —
Джыйылдыла ахыр амалгъа,
Этими къабыб ачытыб.
Ачыудан меннге татыб,
Бускак этериклерин билдим:
Ачыдым, джийиргенмей, сермедим,
Бирини аягъындан тутуб силдедим:
Къапхакъдан чѣмелиб тюшдю.
Экинчисин ѳшюнюм бла уруб джыкъдым,
Къачды, къансыб бек кючлю.

Итле да кау-куу болдула,
Малчыла да сейирсиниб къарадыла;
Атыма да Добар атадыла,
Ийнек саууб да бошадыла,
Башымы да сылаб, махтадыла,
Гоппанымы кирсиз джуудула,
Толтуруб сютню къуйдула.
Малчы гырджынны кёргюздюле,
«Ашаймыса? Берейикми?» — дедиле.
Башымы булгъаб танытдым,
Аланы кесиме тынгылатдым.
Бары да джыйылыб былайгъа,
Сейирсинедиле манга.
Ушхуурдан юлюш къоюлуб,
Мен да адамлача ашай эдим,
Кече гезет этиб,
Кюндюз мурджарда джата эдим.
Бир кече боран келди,
Гёзенеклени чачдырыб,
Къой сюрюуню сюрдю.
Малчыла да биргеме чабыб,
Къойланы алларын тыйыб,
Кёзге тюртюлген кёрюнмей,
Бек кюрешдим, эринмей.
Тамам къарыуларын тауусуб,
Къалдыла къойдан аджашыб.
Сюрюу да мен да кетдик,
Бир таш чауулгъа къуюлдукъ.
Мен да юрдюм, кычырыкъ этиб;
Къая ышыгына джыйылдыкъ.
Бир джыйын джанлы джетди,
Къойланы кау-куу этди.
Джетген джерлерин чалыб,
Менден джанлай эдиле къачыб.
Мен да тебрэдим аланы къырыб,
Джетиб тутханымы буууб, кесиб.
Былай бла къурутдум
Джыйын джанлыны, артын этиб.
Танг да атды, джарыды,
Мен да онгуз болдум, арыдым.
Малчыла да излеб, сызгъырыб,
Атымы айтдыла кычырыб.
Дуппургъа миниб улудум,
Джокъ эди кесими да къарыуум.
Олсагъат джашла мени эшитдиле,
Кёб да мычымай, джетдиле,
Кёб малны зыраф болуб табдыла,

Елген бөрюлени кёрдюле.
Ауузуму ариу джуудула,
Сюрююню кьошха сюрдюле,
Мени да ат бла элтдиле.
Бу кюнден сора сыйым уллу —
Кьол аяздача тутадыла,
Эрикдирмей, хапар айтадыла,
Тилсизденча, хапар сорадыла.
Талай кюнден сора келдиле хан кьонакьла:
Бары бирча омакьла;
Джол усталары, хан кеси,
Сормайын, кьошха кирди,
«Бир сейирлик ит барды сизде,
Беригиз джангыз бир кечеге.
Тилейме: кьарагьыз тилекге;
Кёб игилик этерме ол итге».
Мен да кьатларында тынгылайма,
Айтхан сёзлерин ангылайма,
Хан да сёлешеди джылаб,
Мени да башымы сылаб.
Кьошда тамада сёлешди,
Бермез джанындан кюрешди.
Ханны кьоймазлыгьын билди,
«Ариу ангылайды, кесине сор», — деди.
Хан, мени таба айланыб,
Мен да мурджарда сойланыб,
Башлады хапарын айтыб,
Эки кёзю меннге кьатыб:
«Келиним меннге келгенли
Ма он джыл озуб барады.
Кьарнындагьы бешинчи балады,
Бек тюз сабийле тууадыла,
Юсюнде сакьлауулла турадыла.
Бстым кечеси джетгенлей,
Джыйылыб той-оюн этгенлей,
Танг аласы заманда
Сабий тас болады хаманда.
Ол кече сабийни сакьласанг,
Аны сен урлатмасанг,
Болурса экинчи бала,
Болурбуз ата-ана.
Тур да кел», — деб тиледи;
Джюрегим барыргьа суймеди:
Кьошха юрениб, кёзюм кьарайды,
Хар малчы мени тенгнге санайды,
Мени бла ойнаб-кюлюб,
Ит болмагьанымы билиб.

«Сени к'оймазг'а деб келгенме,
Разылык' бла келсенг, сюеме.
Ол джангыз кечеден сора
Кетеме десенг былаг'а,
Чырта тыймай, иерме,
Кеси баламча сюерме,—
Деб хан арбаг'а миндирди,
Ингирге к'аласына келтирди.
Тахтаг'а олтуртду к'атына,
Не с'ез барды ханны хантына!
Т'еше-м'ешедде джатдырды,
Ушак' эте тангны атдырды.
Ингирге дери джук'ладым,
Кече ушхууур ашадым.
Мени отоуг'а элтдиле,
Сабийни к'ергюздюле.
Келинни мында к'ойдула,
Тышыбыздан кирит салдыла.
К'атын да к'атды сабийге,
Мен да к'арайма, бауурланыб джерде.
К'езлерибизни к'ак'мадык',
Сары-ашха дери сак'ладык'.
Танг аласы заманда,
Джангы джарык' ург'анда
Келиб бир джук'у басды,
Келинчик да баш к'ак'ды.
Зорда к'езлерими ачдым,
Сабийге джити к'арадым,
Тюртдюм келинни — уянмады,
Джук'усун чырта б'елалмады.
Билдим бир затны боллуг'ун,
Сабийни келиб аллыг'ын...
Чардак'дан бир джылан салынды —
Бу бери к'айдан табылды?..
Кеси мазаллы эрши —
Сак'лауул к'уру кесим...
Тутарг'а к'еб джийиргендим;
Сабийге джетиб келеди —
Мени ак'ылымы б'еледи:
Тутмасам, сабийни элтеди.
Мен к'араб бек к'еб т'ездюм —
К'езлерими к'ысыб сермедим —
Тюз бойнундан чайнаб эздим,
Бог'урдаг'ын да кесдим.
Юй белине дери к'анды —
Келинчик к'ычырыб уянды,
Сабийин к'ойнуна алды,

Орунга миниб кѳууанды.
Мычымай, жарыкѳ танг атды,
Хан да келиб эшикни тартды.
Хан кѳараб, бизни кѳргенлей,
Ачы кѳычырыкѳ бергенлей,
Джумушчулары чабдыла:
Бизни бу халда табдыла.
Хан, кѳучакѳлаб, мени ийнакѳлаб,
Хамамда кеси джууду.
Хан бла талайны джашадым,
Бир тепсиден ашадым.
Эте эдим тилсиз ушакѳ,
Ханны ушагѳына болуб кѳошакѳ.
Анам эсиме тюшуб,
Малчылагѳа тансыкѳ болуб,
Мыдах болдум, таралыб.
Хан, алай болгѳанын билиб,
Джумушчуларын ийиб,
Бютеу юйдегисин джѳйды,
Артмакѳгѳа алтын кѳуйду.
Айтды, ала да тынгылаб,
Мен да айтханын ангылаб:
«Бюгюнден ары баламса,
Неда эгечим, кѳарнашым.
Келсенг, бизни бла джашарса;
Бойнубуздады тынчлыгѳынг, ашынг.
Сюйсенг, нѳгерлеринге кѳошха элтейим...
Кѳайры сюйсенг, ары бар,
Ма бу саугѳаны да ал.
Ким билсин: болур адамынг,
Муну берирге ышанганынг.
Артмакѳны такѳды бойнума,
Мени да кѳысыб кѳойнуна,
Уппа этди кѳезюмю-кѳашымы,
Ахсинды, сылаб башымы.
Сагѳыш этдим: кѳайры барайым?..
Кѳошчула бла джашарма,
Ойнай-кюле мурджарда джатарма...
Дагѳыда бир сагѳыш этдим:
Мен бу хазнаны элтсем,
Ол адам кечмеклик салмазмы?
Джангыдан адам эталмазмы?..
Арт сагѳышым хорлаб,
Келген джолуму сымарлаб,
Кече эте кирдим элге
Келиб сюелдим юйюме.
Эшик кѳанганы кѳакѳдым —

Ол адам эшикни ачды,
Артмакъларыма къарады,
Ичинде алтынын санады.
Къамчини алыб чыкъды,
Юсюме ёрге турду,
Тюз сыртыма урду.
«Бир къаргъа бол»,— деб къаргъады —
Учалмай дыгалас этдим.
Ол да кюлюб ызымдан къарады:
Ууакъ-ууакъ уча юрендим,
Бир къаргъалагъа кьошулдум.
Ашауум такъыр, джукъ табмай,
Къалай джукълагъын джатмай?
Къаргъа сюрюуню адети:
Учадыла тауда, чегетде.
Кече терекге кьонадыла,
Бирин къарауулгъа саладыла.
Бир кюн учдукъ ыранда,
Кирдим сансыз дорбуннга.
Кёрдюм алтын къаманы,
Тюбюнде да омакъ бычагъы,
Джасалыб накъут-налмаз бла,
Ариудан кёзюнгю алмазлай,
Быллай сейирлик кишиде болмазлай.
Ингирде кьондукъ чегетге.
Кирген эдик уллу чегетге.
Къарауулгъа мени салдыла,
Къалгъанла джукълаб къалдыла.
Мен кесим да, иги джукъламай азыб,
Учханым татыб, санларым талыб,
Бир таб бутакъгъа чёкгенме,
Татлы джукъугъа кетгенме.
Джаз киштик ёрлеб келиб,
Джукълагъанланы кёрюб,
Тута башлады секириб —
Талайын кьойду ёлтюрюб.
Къаргъала муну кёрюб,
Тебретиле мени сюрюб.
Кючден къутулду джаным,
Джаралы болуб тёрт саным.
Мен ёлеме да ёлеме,
Бу къаманы да элтейим.
Джазыкъсынмазмы джюреги,—
Деб, алай болду кёлюм.
Бардым, дорбуннга тюшдюм,
Аякъларым бла къысдым.
Келтирдим эшик аллына,

Башымы ийиб, джалына,
Къанатларым джерге салына.
Чыкъды биягъы киши,
Омакъ болуб кийими, юсю.
Кёб сейирсиниб къамагъа,
Елчеледи кеси тагъаргъа.
Мени да къамчи бла урду,
«Чыпчыкъ бол»,— деб буюрду.
Мен да бир чыпчыкъчыкъ болдум,
Къарыусуздан учалмай къалдым.
Мени сабийле тутдула,
Ойнай, ырахын этдиле.
Барыб кюн турушха чёкгенимде,
Бир кёзюмю алдыла.
Анам чыкъды да кёрдю,
Сабийлени да сюрдю.
Мени къойнуна салды,
Юйюне алыб барды.
«Сенича табхай эдим мен баламы,
Бакъ дунияда джокъду.
Аны джаны сау болса,
Этер эдим анга, не табсам...
Дунияда болгъан ашхылыкъ,
Энди джетмезча къыйынлыкъ».
Мен джюююлдерге кюрешдим,
Чыпчыкъ тил бла сёлешдим.
Къарыуума кёре билдирдим;
Анамы ышартдым, кюлдюрдюм.
Тарыны къуйду аллыма,
Иги къарады къарныма.
Кече чыкъды да кетди,
Танг атыб, ызына келди.
Алай бла юч кечени джюрюдю,
Танг ата, къамчини келтирди.
Мени джууургъан тюбюне салды,
«Мени Багъым эсенг, адам бол»,— деди.
Къамчи бла керилиб урду —
Бурунча адам болуб, ёрге турдум.
Кёзюм сокъурлай къалды.
Къамчини кёолума алыб,
Эшик юсюне бардым салыб,
Уятдым, хыны къагъыб —
Эшик ачды, биягъы чабыб,
Ол къараб мени кёрдю,
Къолумда къамчини эследи;
Бети акъ учхун болду.
Кёзю джыламукъладан толду.

Башладыла тилеб, джалыныб,
Селешалмайын, къарылыб,
Солуулары бирден тыйылыб,
Борбайлары кыйылыб,
Экиси да юй тюбюнде джыгылыб.
Урдум да эки эшек этдим,
Бири эркек, бири тиши.
Быланы билмей киши,
Ауузлары байланыб,
Этедиле хар ишни.
Бирер къарыш джауурлары,
Боюнларында джаралары.
Ашагъанлары мешхут, мулхар —
Ийнанмасанг, кёрюрге — бар, —
Деб Бакъ улу Бакъ сёзюн бошады.
Садакны да тауушу чыкъды,
Садакъ кирди чунгургъа, ташайыб;
Джаш Бакъгъа къарады сукъланыб.
Джаш кетди юйюне къайытыб,
Бакъ улу Бакъны хапарын айтыб...

Докка бла Джокка

Эртде, эртде, эртделеде,
Эки хоншу джашагъанла,
Экиси да бир бирине
Бек залим а ушагъанла.
Бири болгъанды арыкъ узун,
Анга уа Джокка дей элле,
Бири алаша, токъ эди,
Анга уа Докка дей элле,
Докка уа бир кюн Джоккагъа
Келеди салыб къонакыгъа,
Докка уа тамам устады,
Айтыргъа ётюрюк джомакъла.
Докка келсе, Джокка болмай,
Сакълайды Докка кетиб кълмай,
Джокка келди мычымай
Къараб Доккадан, кёз алмай.
Джокка уа джетиб къатына,
Къайдан чыкъдынг, сау кел деди,
Докка уа джууаб бермеди,
Къолун терсине сермеди.
Ачыланнганын сезди,

Доккагъа юйге кел дейди,
Эсин сагъышха иеди,
Докка уа юйге кирмейди.
Докка туруб орнундан,
Юйю таба бериб кетди,
Джокка, эслеб, сюрюб джетди,
Ариу айтыб, юйге элтди.
Ол шиндик салды, олтуртду,
Къолуна аякъ тутдурду,
Аякъны ичи тар эди,
Ичинде да хантус бар эди.
Джоккагъа чолпу бер дейди,
Аякъгъа бир къара дейди,
Къолуна чолпуну алады,
Аякъны ичине салады.
Чолпу хантусха джетмейди,
Докка айтханны этмейди,
Чолпуну джерге салады,
Аякъны къолгъа алады.
Аякъны иги кѣлтюрмей,
Хантус аузуна келмейди,
Аякъны ёрге кѣлтюрюб,
Ол хантусну уртлаб иеди.
Аны аузу тамам кюйдю,
Ол заманда аякъны уа,
Джокка таба атыб ийди,
Аякъ барыб Джоккагъа тийди.
Джокка, чамланыб, ачыгъа минди,
Орталарына дау кирди,
Ачыу быланы къайгъыгъа сюрдю,
Сора былагъа къазауат кирди.
Агъач аякъ, агъач чолпу —
Была бла къазауат этелле,
Аямай сермеше келиб,
Бек аманнга джетелле.
Айтылмагъан сѣз къалмады,
Тюйюшген къоллары талмады,
Терлейдиле, суу болуб
Кѣзлери да терден толуб.
Ауузлары кенг ачылыб,
Силегейлери чачылыб,
Тюйюшелле, солуу алмайын,
Джыртылды кийим къалмайын.
Бир-бирлерин ура да джыгъа,
Ала аманнга джетдиле,
Алай эте экиси да
Кѣпюрден суугъа кетдиле.

Гезохлары

Эртде-эртде бир элде Гезохлары деб бир тукъум джашагъанды. Ала хаман да эмегенле бла къазауат этиб тургъандыла. Эмегенле быланы хорлайдыла, амалларына тюшюб. Ол да неди десегиз, была садакъла бла уруш этгендиле. Гезохлары аллында эмегенлени онглаб тургъандыла. Эмегенле киндиклерин мараб атхан заманда, Гезохлары ёрге чынгаб, садакъ окъланы эки бут аралары бла ийиб тургъандыла. Алай бла быладан адам ёлмей, аланы окълары тауусула да къала тургъанды.

Эмегенле муну сезиб, андан сора Гезохланы башларын тутуб атаргъа тюзелиб, быланы онглай башлайдыла. Гезохлары аланы алай марагъанларын билмей, окъ киндиклеринден тийиб тургъанды. Алай бла эмегенле Гезохланы артларын этедиле, ырысхыларын кеслерине аладыла. Джангыз бир къарт къатын бла аны джашы Кюлбулгъауч сау къаладыла. Бирин къартха санаб, бирин телиге санаб къоядыла. Кертиси да, джашчыкъ хаман кюлде, багушда ойнаб тургъанды, кеси джангыз, кишиге кюшулмай.

Гезохланы къатын бир киши бла джюрюб, гыбышы джаш табады. Аны атына Алла-Берди атайды. Ол ёсюб, уллу болады. Джашха къатын аладыла. Кюлбулгъаучну уа аты юйде да, элде да телиге чыгъады. Кюлбулгъаучха керти телиди деген болмаса, кишини акъылына башха зат келмегенди. Тепсиге олтуруб, киши анга ушхуур бермегенди, аны киши джукъгъа санамагъанды. Ол эшик артында джатханды, къайда болса, анда къалгъанды. Сора, муну ауурлукъгъа санаб, анасыны, келинини, къарнашыны эслерине аман акъыл тюшеди: мындан къутулургъа излейдиле.

Бир кюн анасы бла Алла-Бердини къатыны чакъырадыла Алла-Бердини. Кёллерине келгенни айтадыла. Кюлбулгъаучну юсюнден: «Бу телени бир джары элт да, аджашдыр да кел!» — дейдиле. Алла-Берди суйсе-суймесе да была айтханны этеди.

Бир кюн Алла-Берди, Кюлбулгъаучну чакъырыб: «Кел, экибиз да бир кёнчекликге барайыкъ» — дегенди. Кюлбулгъауч огъай демегенди. Алла-Берди джарагъан бир иги, неси да джарашхан, атха миннгенди. Кюлбулгъауч бир кюлайсыз атха миннгенди. Юсюнде да — кюлде ойнагъан кир кийимлери. Алла-Бердини уа юсю-башы джарашыб. Юч-тёрт кюнню джолоучу боладыла. Сора была бир джылкычыгъа тюбейдиле. Кюлбулгъауч ол джылкычы таба тебрейди, Алла-Бердиге джукъ айтмай.

— Салам алейкум! Кёб болсун! — дейди.

— Алейкум салам! Сау бол, джууукъ бол! — дейди джылкычы джашха.

— Джууукъ да болдум, къарнашым.

Мен сеннге тилекчи болуб къайтханма бара тургъан джолумдан. Толу ышанама тилегими къабыл этерсе деб, — дегенди Кюлбулгъауч.

— Айт, кьолумдан келген зат эсе, тилегинги толтурургъа кюреширме,— дейди джаш.

— Меннге бир иги ат кереги бла, саууту-сабасы бла, юсюме да кьерча бир кийим бер, ызыма кьайтсам, кьоя кетерме, амалсыз болуб тилейме,— дейди Кюлбулгъауч.

Джылкычы аны тилегин толтурду. Джарагъан бир ат, кереги бла, юсюне кьерге кийимле берди. Кюлбулгъауч кесини атын да, кийимлерин да жылкычыгъа кьойду.

Къарнашы Алла-Бердиге тюбеди.

— Кел, къарнашым, былайгъа дери сен мени келтирдинг, энди мындан ары мен сени элтейим!— деди.

Кюлбулгъауч Алла-Бердиге:

— Бир кюнден сора биз бир уллу ёзенни башындан къарарыкъбыз. Ол ёзен эмегенлени ёзениди. Аланы алтын джаллы, алтын кьуйрукълу жылкылары барды. Ол жылкыны сюрюрге керекбиз. Эмегенлени жылкыларын джюрютген бир аджирлери барды. Биз жылкыны сюре тебресек, аджир жылкыдан айырылыб тебрерикди. Тутсакъ — насыбды, туталмаса, ол эмегенлеге барлыкды. Ала жылкыгъа бир хата болгъанын билликдиле. Эмегенледен юч къарнаш кьалгъанды. Тамадаларыны юч башы барды, экинчини эки башы барды, ючюнчю къарнашыны бир башы барды. Аджир алагъа баргъанлай, гитчелери, аджирге да миниб, бизни ызыбыздан джетерикди. Ол заманда, мен эмеген бла кюреширме, сен а аджирни ычхындырма, аджирни тут!— дегенди Кюлбулгъауч Алла-Бердиге. Айтханыча, ол ёзеннге джетиб, жылкыны суредиле. Аджир а кьутулуб кетди.

Кюлбулгъауч айтханча, аджирге миниб, бир башлы эмеген джетеди.

— Ай, итден туугъанла, сиз кимле болдугъуз, Гезохладан да кючден кьутулгъан эдик, сиз а кьайдан чыкъдыгъыз?— деб ачуланды бир башлы эмеген.

— Хо, бирда, сиз бла Гезохлары болмаса, атха къамчи ургъанмы барды!— дейди Кюлбулгъауч. Эмеген:

— Атышыуму, тутушууму?— дейди.

— Атышхан а кьатынла да этедиле, тутушуу,— дейди Кюлбулгъауч.

Бу экиси тутушдула. Кюлбулгъауч онглады, эмегенни башын кесди. Алла-Берди уа аджирни туталмай, джибериб кьойду. Кюлбулгъауч бек кьыйналды, алай а не этерик эди?! Узаймай экинчи эки башлы эмеген, аджирни да кьыздырыб, хахай-туай этиб джетди.

— Ай, итден туугъанла, кимлесиз сиз, Гезохладан кючден кьутулгъанек, къарнашымы да ёлтюрюб, жылкымы да сюрюб, кьайры барасыз?! — деб, ачуланды.

— Хо, бирда, эмегенле бла Гезохладан сора атха къамчи ургъанмы барды?— дейди Кюлбулгъауч. Эмеген:

— Сюйсенг, тутушайыкъ, сүйсенг, атышайыкъ,— дейди.

— Атышхан а къатынла да этедиле, тутушайыкъ! — дейди Кюлбулгъауч.

Была экиси да тутушадыла, Кюлбулгъауч онглу болады, эмегенни башларын кеседи.

Алла-Берди аджирни туталмай, энтда ийиб къояды. Кюлбулгъауч Алла-Бердиден эм алгъа былай тилейди: «Шо, Гезохланы атларын сагъынма», — деб.

Узаймай ызларындан юч башлы бир эмеген джетеди: «Ай, итден туугъанла, эки къарнашымы ёлтюрюб, джылкымы да сюрюб, къайры барасыз? — Гезохладан кючден къутулгъанек, сиз а къайдан чыкъдыгъыз бизге пеляхха?! — деб ачыуланады.

— Хо, бирда, Гезохлары бла сизден сора атха къамчи ургъанмы барды! — дейди Кюлбулгъауч. Эмеген:

— Атышыуму, тутушууму? — дейди.

— Атышхан а къатынла да этедиле, тутушуу, — дейди Кюлбулгъауч.

Была экиси да тутушадыла. Кюлбулгъауч юч башлы эмегенни кючден-бутдан джыгъады. Алла-Берди:

— Ой Гезох улу, атны тутдум! — деб кычырады.

Эмеген, аны эшитгенлей, муну Гезохладан болгъанын биледи. Кюлбулгъауч эмегенни ючюнчю башын кесерге, эмеген, джашны тюбюнде тургъанлай, Кюлбулгъаучну киндигинден садакъны сугъады. Эмеген ёледи, Кюлбулгъауч джаралы болады, Кюлбулгъауч Алла-Бердини чакъырады да, былай айтады: «Сен джылкыны сюр да бар юйге, мен эмегенлени къаласына барайым, анда эмегенлени джараларын бакъгъанни табайым. Ол мен алгъан атны иесине къоя кет!» — деб тилейди.

Алла-Берди джылкыны сюрюб кетеди. Кюлбулгъауч къалагъа къайтады, эмегенлени аджирлерине миниб. Кюлбулгъауч кесин бакъдырады, сау болады. Эмегенлени джараларын бакъгъан къатынны да башына бош этеди. Эмегенлени мюлклерине ие болады, кесине керекли затланы да алады, къатыннга да береди. Андан сора джолгъа чыгъады. Биринчи джылкыгчы джашха тюбейди, аны бла саламлашады, алгъан кийимлерин ызына береди, бюсюреу этеди да кетеди.

Джолда келе, элlege кире, кёб ат эслейди, эмегенлени атларын да кёреди. Ала не узакъдан къарасанг да белгилидиде. Джаллары, къуйруклары алтын болгъанлары себебден, тургъан джерлерин джарытадыла. Кюлбулгъауч къайтыб сорса: «ат къайдан чыкъгъанды?» — десе: «Алла-Берди бергенди», — дейдиле, кимин сатыб, кимин алайына деб, хапар айтадыла.

Кюлбулгъауч юйге келсе, юйде къурманлыкъла этиле, чоюнла шынкъарт отлада къайнай, эл джыйылыб, той-оюн уллу, сырала тартыла, алгъышла этиле.

Алла-Берди: «Кюлбулгъаучну аджашдырыб келеме, джылкыны да, эмегенлени ёлтюрюб, сюрюб келеме, мюлклерине да ие болуб!» — деб хапар айтады джарашдырыб элге. Халкъ ийнаныб, эме-

генледен кьутулгъанына уллу кьууанч этедиле. Кюлбулгъауч ол джарасындан сау кьалмаз деб тургъанды Алла-Берди.

Кюлбулгъауч хазыр джыйылыб тургъан элге Алла-Бердини баям этеди. Кесини хапарын аллындан башлаб айтады: «Мен тели тюлме, Гезохланы эмегенле артларын эте тебрегенлеринде, кеси кесими тели кирик этиб кьойгъан эдим. Кесим сабий эдим, мени киши джукъгъа санамай, анам бла бирге ёлтюрмей кьойгъан эдиле. Къарыуум эмегенлеге джетгинчи, тели ат бла тура турургъа антым бар эди. Энди муратыма джетдим», — деб бошайды хапарын. Сора Кюлбулгъауч халкъдан анасына, къарнашына, келинине оноу этерге эркинлик тилейди. Эл эркинлик береди, ирият этеди алагъа.

Анасы, къарнашы, келини, кёзлери къарагъан затланы да алыб, къайры барлыкъ эселе да, элден тас болсунла. дегендиле элчиле.

Кюлбулгъауч къатын алгъанды, мекамларын джарашдыргъанды. Келтирген рысхысын да, малланы да элге тенг юлешиб чачханды. Сора ол эл аны ханга айырабыз дегенлеринде, Кюлбулгъауч унамагъанды. Хансыз джашаб да бир кёрейик, деб, бирлешиб, джерни тенг юлешиб, келген джауну да бирден хорлаб. бек онглу эл болуб, джашаб кьалгъандыла деб, къартла баш хапаргъа сабийлеге айтыучу эдиле.

Сокъур Алиюкъ бла эмеген

Бир бёлек джаш джер-суу кёре баргъандыла да чегетде бир эмегенни юсюне чыкыгъандыла да кьалгъандыла.

— Э-э, джашла, келдигизми? Келигиз, келигиз, бери киригиз, солугъуз, арыб, соругъуб келе болурсуз, — дегенди да, эмеген дорбунуну эшигин ачханды. Джашла кертда дегендиле да киргендиле да баргъандыла.

Эмеген, дорбунну аллына бир мазаллы къаяны сюегенди да, битегенди да кьойгъанды. Эртденбласында эмеген джашланы бирини атын тишге чанчханды да отха тутханды, эрлай тишлегенди да джухтханды. Сора эчкилерин дорбундан тышына джибергенди да, биягъы къаяны дорбунну аллына сюегенди да кетгенди.

Алай эте, эмеген атладан бошагъанды да джашланы ашаб башлагъанды. Хар кюн сайын бирин тишге чанч да отха тут, тишле да аша, дорбунну эшигин бегит да кет — хаман алайгъа кьалгъанды.

Къарамсыз Алиюкъну эмеген сан этмей, ол эм артха кьалгъанды. Башха киши кьалмагъанында, эмеген ингирде аны да тутханды да тишге чанчханды, кеси мурджарына сойланганды да, от къызгъынчы, джукълагъанды да кьалгъанды.

Алиюкъ эрлай секиргенди да тюшгенди. Бир кёзю сокъур болгъанды, бети, буту кюйюб, юсю джарадан толгъанды. Анга да къарамай, тишни кесинден тартыб алгъанды да отха тутханды. Къыпкъызыл къыздыргъанды да, джукълаб тургъан эмегенни джангыз кёзюне сукъгъанды да бир джанына секиргенди.

Эмегенни кёзю кюйгенди, ол кьутургъанды, джан-джанын талагъанды, кесин ары бла бери ургъанды. алай а Алиюкъну табалмагъанды. Эртденбласында эчкилерин тышына чыгъара башлагъанды да, тийиб кёрюб, аланы бир-бир джибериб башлагъанды. Аны кёргенлей, Алиюкъ эрлай бир текени тутханды, башын-аягъын кесмегенлей, терисин сыдырыб алгъанды да атханды, терини да кийиб, эчкилени аралары бла ол да сугъулгъанды,—эмегенни аллы бла ётерге. Сыртына кьолу бла тийгенди да, эмеген аны да барма кьойгъанды.

Тышына чыкыгъанлай, терини да атханды да, Алиюкъ хайда кьачханды. Элине келгенди да джараларын бакъдыргъанды, сау болгъанды. Юйлениб, тюз урунуб, кьартлыкъгъа дери джашагъанды.

Бир джолда, «Эрирейни» да джырлай, ындыр басхан джашларына болуша тургъанлай, бир туудукъчугъу, гитче джашчыкъ:

— Акка, кёзюнге не болгъан эди, кёзюнг нек сокъур болгъанды?— дегенди да кьадалгъанды.

Алиюкъ, анга хапар айтыргъа сюймей, былай джырлагъанды, ишин тохтатмагъанлай:

— Эй, эски аурууланы кьозгъаучу,
Сен бир сыркыу улан болгъанса,
Эй, Эрирей, Эрирей
Мюрзеуге тенгерей,
Мыдах этме, джел бермей.
Керилгенди кьучагъым,
Ындыр агъачда бычагъым..

Чырпачыкъ

Хапарлагъа кёре, бурун заманлада бир джарлы джаш джашагъанды. Ол, кесича бир джарлы кызыны алыб, юй болуб джашагъанды. Алагъа оналты сабий туугъанды. Аланы бири да джашамагъанды, бирери бирер сылтау бла ёлюб кьалгъандыла.

Талай заман ётгенден сора алагъа дагъыда бир джашчыкъ туугъанды. Аны, асыры гитчечикден, бешикге салыргъа болмагъанды. Атасыны чырпа бёркюне салыб, анда талай заманны асырагъандыла. Ол себеден джашчыкъны атына Чырпачыкъ атаб кьойгъандыла. Джашчыкъны джашаууна асыры бек кьоркыгъандан кеси джангыз эшикге иймегендиле. Терекге ёрлеб, терекден кетсе, бузда хойнух айландырама деб, буз тюбюне кетсе, сабийле таш атыб, уруб башын джарсала деб, эшикге кеси джангыз иймегендиле. Эшикге ийсе, анасы не атасы биргесине чыгыб тургъандыла.

Бир кюн тийре джашчыкъла келгендиле, биз наныкыгъа барабыз, Чырпачыкъны да бизни кьатыш ий, деб.

— Огъай, джаным, огъай. Ийерик тюлме. Ол сизни тенгли бараллыкъ тюлдю, челегин да элталлыкъ тюлдю, наныкъ джыя да биллик тюлдю,— деб чарлагъанды анасы.

Джашчыкыла дагыда тилегендиле. «Челегин да биз элтирбиз, нанык да биз джыярбыз»,— деб.

Чырпачыкыны да кезю къарагъанды джашчыкыла бла барыргъа. Сора анасы, амалсыз болуб, джашчыкыны башлыгыны чунгуруна азыкчыгынын салыб, сыртына къаты кысыб, кьолуна да челекни бериб, ашыргъанды.

Джашчыкыла баргъан джерлеринде нанык табмагъандыла. Дагыда бир джерге баргъандыла, алайда да нанык табмагъандыла. Азыкчыкыларын да къабыб, кетейик деб, ызларына айланыб келе тургъанлай, бир кёб нанык болгъан джерге тюбоб къалгъандыла. Челеклерин да наныкдан толтуруб, ызларына айлангандыла. Ала чегетден чыгаргъа, кеч болгъанды, кез байланганды.

Сора джашчыкыла, къалай этейик деб, сагышха киргендиле. Тегереклерине къарай кетиб, узакъда бир джылтырагъанчыкыны кёргендиле. Энди былайда къалсакъ, бизни ач бёрюле чачарыкдыла, не болса да ол джылтырагъанчыкыгъа башыбызны атайык деб, джолгъа чыкыгъандыла. Баргъандыла чегетле бла, къаяла бла, суула бла. Кёб кыйналгъандыла. Кыйналсала да, ол от джарыкыгъа келгендиле. Алай келгенлей, беш башлы бир эмегенни юсуне къараб къалгъандыла.

— Келигиз, келигиз, джанчыкыларым!— деб, дорбунну бир джанында бир салам тешелгенни кёргюзюб, джашчыкылагъа ариу айтханды. Уллу ёшюнюн кыыздыра, беш башы да джашчыкылагъа къарагъандыла.

Къайдан келесиз, джанчыкыларым, былай кечге да нек калгъансыз, мени табмасагыз, джунчурукъ эдигиз!— дегенди эмеген.

— Эртденбла элибизден чыгыб, наныкыгъа баргъан эдик да, нанык табмай, кёб айландык, кетейик деб, ызыбызгъа айланганлай, бир кёб наныкыгъа тюбоб, челеклерибизни толтуруб, чегетден чыкдык. Чыкыгъанлыкыгъа уа къарангы болуб къалды да, сени джарыкчыгынгы кёрюб, ызынгы алыб келгенбиз.

— Ой, балачыкыларым, ой, джанчыкыларым, наныкларыгъыз къайдадыла да сора?— дегенди эмеген.

— Наныкларыбыз а сени эшик аллындадыла — дегендиле сабийле. Алай дегенлей:

Наныкларыгъызны бери келтиригиз! — дегенди эмеген.

Джашчыкыла наныкъланы келтирирге эшикге чыкыгъандыла. Сора Чырпачык айтханды:

— Беш челек наныкыны элтейик да эмегенни беш башына кийдирейик. Ол наныкъланы ашаб бошагынычы, биз къачарбыз!

Айтханыча, беш челек наныкыны келтириб эмегенни беш башына кийдиргендиле. Эмеген, наныкылагъа джутланыб, башларын челеклеге атханды. Олсагыатлай джашчыкыла да къачхандыла.

Бир заманда, танг аласында, джашчыкыла эллерине джууукълашхандыла. Эмеген да, беш башында беш челек бла, джашчыкъланы ызларындан сургенди. Эллерине джууукъ келгени себебли, эмеген андан ары барыргъа базмагъанды. Эмегенни беш башында

беш челек даурбазны кьакъгъанча дынгырдай, ызына кьайтханды. Джашчыкъла юйлерине сау-эсен келгендиле.

Аны эшитгенибизча иги таууш эштитейик, аны кёрмегенибизча ауруу, талау кёрмей кьалайыкъ.

Джумалакъ

Эртде-эртде бир киши бла бир кьатын джашагъандыла. Аланы бир джашчыкълары бла бир кьызчыкълары болгъанды. Джашларыны атына Джумалакъ, кьызларыны атына Алтынчач деб атагъандыла. Джумалакъ Алтынчачдан тамада болгъаны себебли, кьызчыкъдан эслирек болуб, аны ойнатыб, джубатыб, юретиб турады. Джумалакъ бла Алтынчачха эс кириб, бир-бирлерин кьарнаш, эгеч деб ангылаб башлагъанлай, аналары ауруб, ёлюб кьалады. Анандан айырылгъан, ариу юретилген сабийле бир-бирлерине алгъындан да бек кьайгъырыб, кёз кьулакъ бола, болуша джашайдыла.

Ма бу халда тургъанлай, аталары кьатын алады да, Джумалакъ бла Алтынчач ёге ананы кьолуна тюшедиле. Аталары ишге кетсе, сабийле ёге ана бла кьала эдиле. Ёге аналары уа иги адам болмагъанды. Ол, сабийлени джазыкъсынмай, аямай, кьолларындан келген, келмеген ишни да бериб, артыкъ кьыйнаб, джанларындан тойдуруб, унукъдуруб турады. Таб этелмеген ишлери ючюн тойюб, уруб джашатады. Джумалакъ, кесине джетген кьыйынлыкъны эси не алмай, кёлтюрюрге кюрешиб, эгешчигине да болушургъа кюрешеди. Аны алай этгенин ёге ана кёлтюралмай, Джумалакъгъа кьыджыраб:

— Кесине этме кьой,— деб джекириб, кёлюн, джюрегин бузуб тургъанды. Джашаулары кьууанчлы болмагъаныны юсюне да, юйню кьыйын, ауур джумушу да кьошулду. Быланы кёлтюралмай, Джумалакъ, эгешчигин джазыкъсыныб, башха амал табмай, атасына тарыгъады, алай а атасы, Джумалакъгъа хыны этиб, кетиб кьалады. Дагъыда бир кесекден Джумалакъ атасына:

— Манга не суйсе да этсин, Алтынчачны артыкъ кьыйнамамын,— деб, тарыгъыб джылайды.

Атасы кьатын бла сёлешеди, кьатын, кишиге урушуб:

— Мени джумушуму этмезлик болсала, кьорат сабийлеринги, мен биреуню сабийлерин асыраргъа келмегенме,— деб кьояды.

Болмагъанында, атасы Джумалакъны айыблаб, кьыджыраб, кетеди. Энди сабийле тарыгъыуну кьоядыла, алай а не келсин, ёге ана бла сабийлени арасы алгъындан да аман бузулады. Сабийле, аталарындан болушлукъ болмагъанын кёрюб, чыдаргъа кюрешедиле, алай а ёге аналары сабийлеге бекден бек ёчюгюб, урушуу, кьыджырау кёб болуб кьалады. Алтынчачны аяусуз этгенин кёлтюралмай, Джумалакъ ёге анасына джууаб этиб даулаша башлайды.

Бу болумну кёргенинде, Джумалакъдан кьатын аталарына та-

рыгыб тебрейди. Атасы унутдурургъа, чыдаргъа кюрешеди, къатын а, къояргъа унамай, кюн-кюнден амандан-аманын чыгъарыб, дауну теренден-теренге ийиб барады. Ахырында Джумалакъны бу къылыгы бла болалмазлыгыын билдириб, кишини да бойсундуруб, Джумалакъны этин ашамасам, боллукъ тюлдю деб тохтайды. Киши ары-бери этерге кюрешсе да, келишдиралмаиды. Эм артында кишини дженгиб, Джумалакъны кесерге оноу этедиле. Бу оноуну Алтынчач эшитиб, къайгылы болады.

Башха амал табмай, юйден арлакъ кетиб, ташада олтуруб джылаб турады. Алтынчачны юйде кёрмегенинде, Джумалакъ, эгешчигин излей чыгыб, аны джылай тургъан джерине келеди.

— Нек джылайса, ким джанынга тийгенди? — деб сорады.

Эгешчиги джукъ айтмайды. Джумалакъ къоймагъанында:

— Манга киши да джукъ этмегенди, Джумалакъ, джюр, къайры болса да кетейик, — дегенди да, дагыда джылагъанды.

— Тохта, Алтынчач, бир кесек эс джыймасакъ, бизни къачхан джерибизде излеб табсала, сау къоймазла. Кёресе, атабыздан да къарыу джокъду. Ол да ёге ананы айтханындан чыкъмайды, ол а бизге не этелсе да аярыкъ тюлдю. Мен сени къутхарыр ючюн кёб сагъыш этгенме, мадар табмай турама, — деб, джыламсырайды. Сора Алтынчач, айтмаса болмазлыгыын билиб:

— Джумалакъ, тамбла сени соярыкъдыла, сени кесерге деб оноу этгендиле, мен аны кесим эшитгенме, къачмасакъ, сенден бошарыкъдыла, бизни бир-бирибизден айырлыкъдыла, — дейди да, нек джылай тургъанын ачыкъ этеди.

Сора Джумалакъ, сагъыш этиб:

— Огъай, къачсакъ, мени да, сени да ёлтюрюрле, къачыб къутулалыр къарыуубуз джокъду. Кесселе, не этерикбиз, мени кесерле, сен а сау къалырса. Мени ёлтюрселе, этимден ашама, не мадар да этиб сюеклерими джый да бир кёк бусхулгъа туюб, тереклени аякъ джанында гургум терекге тагыб, ит, къуш алалмазча бегитиб, хар эртден сайын суучукъ себе турурса. Ол сени джюрекчигинги басар: «Къарнашыма болушама», — деб ангыларса. Сен мени бу айтханларымы этелсенг, мен да санга разы боллукъма. Ала уа не суйселе да этсинле, не амалыбыз барды, этген терсликлери алагъа да джетер. Сен къоркъма, джюрегинги да къыйнама, — деб Джумалакъ, кесин къатдырыб, джарыкъ болургъа кюрешеди. — Энди джылагъанынги билдирме, бетинги джуу, бизни сезгенибизни билиб къойма сынла, — деб ариу айтады.

Къызчыкъ, къалай этселе да иш таб болмазлыгыын ангылаб, экинчи кюн юйден джанлаб кетиб къалады. Къатын бла киши, Алтынчачны юйден кетгенин башларына табха санаб, къызчыкъгъа къайры бараса да демей, ашыгыш оноуларын толтурадыла. Ингирге джууукъ къызчыкъ келеди. Джумалакъны этинден, билмейди деб кёллерине келиб, Алтынчачха да береди. Алай а ол, ашаргъа унамай:

— Манга сюеклерин беригиз, — деб тилейди. Ала да, ал сюек-

лени, деб къоядыла. Алтынчач, сюеклени кесини кёк чепкенчигине джыйыб, къатычыкъ туюб, гургум терекни къалыныракъ ёсген джерине тагыб, тегерегин чыгъанакъ салыб кючлю бегитеди да, хар кюн сайын джылай-джылай суучукъ себерге кюрешеди. Къолчукълары бла сюеклени тышындан сылаб, болгъан болушлусун айттыб, тарыгыб, джылаб турады.

Джылай-джылай:

Табхан анам ёлген эди,
Ёге ана келген эди,
Атама сой деген эди,
Тели атам сойду сени.
Сюек-саякъ джыйгъанма мен,
Хар кюн сайын джылайма мен.
Суучукъ себиб сылайма мен,
Энди къачан къобарса сен?
Къайдан къарнаш табарма мен?
Ай, Джумалакъ, къайдаса сен?—

деб тарыгыб турады. Былай бла джыйырма кюн чакълы заман ётеди. Алтынчач, ашамай, ичмей, инджилиб, бек къарыусузгъа джетеди.

Бир кюн барыб, биягъынлай джылай тургъанлайына, аны гургум терекни къатында ёсген мийик шаптал терекге къонуб тургъан юч кёгюрчюн кёредиле. (Ала уа кёгюрчюн сыфатха кириб учуб айланган юч ёксюз эгеч болгъандыла.) Бир-бирлерине Алтынчачны кёргюзюб, тарыгыууна тынгылаб, тамам осал иш болгъанын билиб, къызчыкъны да, кесилген джашчыкъны да джазыкъсынадыла, бушуу этедиле. Юч эгечни тамадасы эки гитче эгечине Джумалакъны болушлусун бютеу ангылатады да, ючюсю да Алтынчачны ачыу къыйынлыгына болушургъа деб оноу этедиле.

Ала, ол мурат бла, узакъ джерлеге учуб, кёб айланыб, «сау-лукъ суу» деб ауругъанны, ёлгенни сау этиучю дарман суу алыб келиб, Джумалакъны сюеклерине себедиле. Айынчы кюнюне Джумалакъны сюеклерине эт къозлаб, джан кириб, чыпчыкъ болуб, учуб кетеди. Кёгюрчюнле да Джумалакъны биргесине учуб, анга джол кёргюзюб айландыла. Джумалакъ-чыпчыкъ учуб келиб, бал сатыучуну къатына къонуб, джыр джырлагъанча этиб, сатыучугъа кесини хапарын ангылатады:

Ёз анам ёлдю,
Ёге анам сойду,
Атам, бизни сан этмейин,
Анга «хо» — деб къойду,
Эгечими аты — Алтынчач,
Сюек-саякъ джыйды,
Кёк бусхулгъа туюдю,
Гургум терекге такъды,
Тарыгыуун айтды,
Джюу, джюу, Джумалакъ, —

деб джырлагъанды. Бал сатыучу:

Бир кесекчикден ёге ана да, атасы да ууланыб ёлгендиле. Джумалакъ, Алтынчачны тегерегине учуб айланыб, хаман джырчыгъын джырлаб тургъанды.

Алтынчачны сау табханына асыры бек къууангандан, джангыдан адам сыфатха кириб, бурунча, джаш болуб къалгъанды.

Къызчыкъ бла джашчыкъны алай этиб муратларына джетгенлерине къууаныб, кёгюрчюнле да, кёгюрчюн сыфатны къоюб, юч ариу къыз болуб тюшгендиле.

Бираздан сора Джумалакъ бла тамада эгеч юйленгендиле.

Барысы да муратларына джетиб, тынчлыкъда, рахатлыкъда, андан ары къыйынлыкъ да сынамагъанлай, бир-бирлерин сыйлаб, аяб, джашаб къалгъандыла.

Ма алай ёге ананы, осал атаны кир иннетлери башларына джау болуб, джашауларын юзгенди.

Кёсе бла джашчыкъ

Эртде-эртде бир элде бир кёсе тирменчи болгъанды. Ол хаман тирменге келген адамланы алдаб, унларын алыб тургъанды. Бир кюн анга бир джашчыкъ бир кесек будайчыкъ кёлтюрюб келгенди. Кёсе джашчыкъны келгенине бек къууанганды. Бу джашчыкъны келтирген будайчыгъын барысын да алырма алдаб, — деб кёлуне келгенди.

Ол джашчыкъны будайын эрлай тартдырыб ун этгенди да джашчыкъгъа: «Кел, бир кесек гырджынчыкъ этиб ашайыкъ, сени унчугъундан татлы гырджын боллукъ эди», — дегенди. Джашчыкъ анга разы болгъанды.

Сора кёсе гырджын этиб тебregenди. Ол, бир унну кёб къуя, бир сууну кёб къуя келиб, джашчыкъны унчугъун саулай да булгъаб, бир уллу гырджын этгенди да, бишириб тепсиге салыб, джашчыкъгъа айтханды:

— Джашчыкъ, энди сени унчугъунг джангыз бир гырджын болгъанды. Гырджынны къалай юлеширге билмейме. Кел, энди алдашайыкъ да, ким бек алдаса — гырджын саулай да аныкъыды, — дегенди.

Сора джашчыкъ да:

— Алда сен алгъы бурун, — дегенди тирменчиге. Тирменчи къадалыб алдаб башлагъанды:

— Тюнене арба бла отун келтирирге чегетге баргъан эдим. Арбама отун джюклеб, ызыма айланыб тебрeдим да, бир тик ёргеге атым тарталмай къалды. Сора, энди, къалай этейим деб, тегерегиме къарадым. Къарасам: бир уллу къумурсханы кёрдюм. Сора къумурсханы тутуб арбагъа джекъдим да, ол тартыб арбаны тикден чыгъарыб кетди — деб бошаб, кёсе джашчыкъгъа сёз берди. Сора джашчыкъ:

— Мен иги алдай билмейме. Андан эсе, тюсюн айтайым, — де-

генди да хапарын айтыб башлагъанды:— Бююн, өл сен гырджын бишире тургъан сагъатда мен ойнай-ойнай, алай сыртха чыкъгъан эдим. Аллымдан бир къоян чартлаб чыкъды. Уруб къоянны ёлтюрдюм. Ичин ачыб къарасам, ичинде бир гитче кюбюрчюк тура. Кюбюрчюкню ичин ачыб къарасам, ичинде бир къагъыт бар. Къагъытчыкъны ичин ачыб къарасам: «Кёсе кёб ары-бери демесин. Гырджын джашчыкъныкъыды»,— деб джазылыб тура.

Джашчыкъ, кёсени хорлаб, гырджынны да алыб кетгенди.

Борсукъ бла бёрю

Борсукъ гелеуде отлай тургъанлай, бёрю кысыла келгенди да буугъанды.

— Хы-хы, тутдум, энди ашайма!— дегенди.

— Хо, ашарса! Ашамай, не этериксе, алай а эм алгъа бир затчыкъ тилейим да, аны этиб, алай ашарса,— дегенди борсукъ.

— Айт,— деб бёрю, разы болгъанды.

— Айтырым а олду: кёкге къара да, «у-у-уу» деб юч кере улу, сора ашарса.

— Ол а сёзмюдю, улуюм,— дегенди да, бёрю улугъанды.

— Огъай, мен алай демейме. Хамхотунгу кёкге тутуб, кёзлеринги къаты джумуб, сора, ол сейир улуучунгча, «ууу-уу, ууу-уу» деб, ариу улу,— дей эдим.

Кёкге айланыб, керпеслениб, бёрю «ууу-уу» деб соза тургъанлай, борсукъ силкиннгенди да ычхыннганды. Олсагъатлай тешикге киргенди да кетгенди.

Бёрю «чыкъ» деб кюрешгенди, борсукъ унамагъанды. Бёрю былай джырлагъанды:

— Ой, борагъайым борсугъум,
Джылкыыланы атасы уллу аджир келеди.
Уруб белинден эки этерме,
Ал джаны татлы болады,
Ал джаны — мени,
Арт джаны — сени, чыкъ бери!

Борсукъ унамагъанды:

— Огъай, огъай, огъай!
Аман джанадыла кёзлеринг,
Аман чыгъадыла сёзлеринг,
Чыгъарыкъ тюлме! — дегенди.

Бёрю дагъыда:

— Ой, борагъайым, борсугъум,
Сюрюню атасы тогъаймюйюз къочхар келеди,
Уруб белинден эки этерме,
Ал джаны татлы болады,
Ал джаны — сени, арт джаны — мени, чыкъ бери!

деб джырлагъанды.

— Огъай, огъай, огъай!
Аман джанадыла кёзлеринг,
Аман чыгъадыла сёзлеринг.
Чыгъарыкъ тюлме!

Бёрю дагъыда джырлагъанды:

— Ой, борагъайым, борсугъум,
Эчки сюрюулены атасы кылычмюйюз
Къарт теке келеди,
Уруб белинден эки этерме,
Ал джаны татлы болады,
Ал джаны — сени, арт джаны — мени,
Чыкъ бери! — дегенди биягъы бёрю.
— Огъай, огъай, огъай!
Аман джанадыла кёзлеринг,
Аман чыгъадыла сёзлеринг,
Чыгъарыкъ тюлме!—

дегенди да борсукъ бирден эки болургъа унамагъанды. Сора бёрю, тешикни баш джанында бугъунганды да, солууун да алмай, кымыс болгъанды.

Джырлагъаны тохтагъанында, борсукъ, «кетди эсе, бир къарайым», — деб, тешикден башын къаратханлай, бёрю сермеб буугъанды да ашагъанды да къойгъанды.

Сары этекли Сатыкеч

Бир кызычыкны гинджилерини ичинде Сары этекли Сатыкеч деб бир гинджиси болгъанды. Бир кюн кызычыкъ, эшикде ойнай-ойнай туруб, юйге киргенди. Гинджилерин барын да алгъанды да келтиргенди, Сары этекли Сатыкечни уа унутханды да къойгъанды. Сары этекли Сатыкеч ёпкелегенди да кызычыкъдан кетгенди.

Бара-бара, ёгюз кюте тургъан бир джашха тюбегенди.

— Къайры бараса, къууурма къатынчыкъ? — дегенди ол джаш.

— Къууурулгъун, джыйырылгъын, къарт къатынга буюрулгъун! Мен къууурма къатынчыкъ туюлме. Сары этекли Сатыкеч деген ариу гинджи менме! — дегенди.

— Къайры бараса, Сары этекли Сатыкеч?

— Кесиме эр излей барама.

— Меннге кел да къалсанг а!

— Баргъан кечемде не сояrsa?

— Егюз соярма.

— Ичин-башын кимге этдирirse?

— Сеннге этдирirme.

— Гырт-гырт, сеннге уа ким барлыкъ эди?!

Андан озуб, Сары этекли Сатыкеч бир къойчугъа тюбейди.

— Къайры бараса, къууурма къатынчыкъ? — дегенди ол джан.

— Къууурулгъун, джыйырылгъын, къарт къатыннга буюрулгъун! Мен къууурма къатынчыкъ туююлме. Сары этекли Сатыкеч деген ариу гинджи менме! — дегенди.

— Къайры бараса, Сары этекли Сатыкеч?

— Кесиме эр излей барама.

— Меннге кел да къалсанг а!

— Баргъан кечемде не сояrsa?

— Къой соярма.

— Ичин-башын кимге этдирirse?

— Сеннге этдирirme.

— Гырт-гырт, сеннге уа ким барлыкъ эди?!

Андан да кетеди Сары этекли Сатыкеч. Хунадан бир чычханчыкъ къарайды да:

— Къайры бараса, Сары этекли Сатыкеч деген ариу гинджи?

— Кесиме эр излей барама.

— Меннге кел да къалсанг а!

— Баргъан кечемде не сояrsa?

— Къурт соярма, къамыжакъ соярма.

— Ичин-башын кимге этдирirse?

— Джумушчуларыма этдирirme.

Сары этекли Сатыкеч чычханчыкъны барындан да игиге санайды да, барады да къалады.

Бир къон чычханчыкъ, Сары этекли Сатыкечни арбагъа миндириб, базаргъа барады. Бир юйню гезенине джетгенлей, аны тонаргъа эсине тюшеди.

— Сен былай олтуруб тур, мен бир бышлакъчыкъ, азыкъчыкъ алыб чыгъайым, — дейди да, гезеннге киреди. Сары этекли Сатыкеч сакълайды, сакълайды, чычханчыкъ келмейди. Джангур джаууб башлайды. Сары этекли Сатыкеч къычырады:

— О киши, келе эсенг, кел,
Къурау арбанг ууалды,
Къонгур егюзлеринг джыгъылдыла,
Къаракъаш къатынынгы суу алды!

Дагъыда келмегенди чычханчыкъ. Сары этекли Сатыкеч излей барса, чычханчыкъ багушда ёлюб тура...

— Джарлычыкъ къабханнга тюшгенди да ёлгенди да къалгъанды. Аны да чыгъаргъандыла да эшикке атхандыла,— деб джылагъанды Сары этекли Сатыкеч.

Къоянланы эринлери джырыкъ нек болгъандыла?

— Дунияны башында бизни къоркъутмагъан, биз къоркъмагъан бир зат джокъду. Быллай бир инджилиб, къоркъуб джашагъандан эсе, джашамай къалгъан кёб игиди. Андан эсе, келигиз, барыбыз да бир джерге джыйылайыкъ да, башыбызны бир уллу кёлге атайыкъ да къырылайыкъ,— деб оноулашхандыла къоянла.

Айтханларыча, кёл джагъагъа джыйылгъандыла, бир сафха тизилгендиле.

Алгъы бурун тамада къояннга чынгаргъа тюшгенди чёб. Чынгаргъа тебregenлей, къамишлени ичинден бир макъа «бакъ» деб кёлге чынгагъанды.

Къоян, илгениб: «Тохтагъыз, аланла, бизден къоркъгъан да барды!» — дегенди.

— Къайда, къайда? — деб, къоянла уллу кёлню джагъасына басынсала, къамишлени ичинден макъала, «бакъ-бакъ» дей да суугъа ташая башлагъандыла. Къоянла барысы да аны кеслери кёзлери бла кёргендиле. Ол кюнден сора къоянла:

— Бизни орнубузгъа макъала башларын суугъа атдыла. Биз бош джангылгъанбыз, дунияда бизден къоркъгъанла да бар кёреме. Башны суугъа атханны сагъынмайыкъ! — дегендиле.

Ол кюн къоянла асыры бек къууаннгандан, асыры бек кюлгенден, эринлери джарылыб-джарылыб, джырыкъла болгъандыла, дейдиле.

Кийик эчкиле алтын джууаклы нек болгъандыла?

Эртде-эртде бир къатын бла бир киши джашагъандыла. Сора бир кюн киши келгенди да къатыннга айтханды: «Къарачы, мен къаллай адам этген эсем да». Къатын терезеден къараса — саламдан этилген адамгъа джан кириб, томала-томала келе тура...

Къатын къоркъады да, бети акъ учхун болуб, бери бурулады да кишиге айтады: «Не этиб къойдунг сен бизге? Энди ол салам адам экибизни да ашаб къоярыкъды!»

Салам адам бир заманда юйге кириб келеди. Ары-бери къараб, къатынны урчукъ ийире тургъанын, кишини да олтуруб тургъанын кёреди. Эрлай экисин да ашаб, чыгыб кетеди. Бара барыб, къатынланы кёгет джыя тургъанларын кёреди. Джетиб аланы да джутады. Андан ары да бара барыб, беш къызыны суу алыб баргъанларын кё-

реди. Аланы да ашайды. Дагъыда бара барыб, бир кийик эчкиге тюбейди. «Мен сени ашайма»,— дейди салам адам. «Къой мени, ашама. Андан эсе, мен кесим сени ауузунга секирейим къаядан. Сен къаяны тюбюнде ауузунгу ач да тур. Мен башына чыгъайым».

Салам адам эчкини айтханына разы болады да къаяны тюбюн сакълайды. Кийик эчки, къаяны башындан чынгаб келиб, аны къарнына джууакларын бирден сугъады. Салам адамны ичи бузулады. Ол ашагъан адамла аны къарнындан сау болуб чыгъадыла.

Ала кийик эчкини ийнакълайдыла, эркелетедиле. Кесин да ала барыб, джууакларын алтын бла джасайдыла.

Андан бери кийик эчкиле алтын джууаклы болгъандыла, дейдиле.

Тенгиз тузлу некди?

Эртде-эртде бир джаш бла анасы тенгизге джууунургъа баргъандыла. Джаш суугъа кѣмюлгенинде, ауузуна суу киргенди. Джунчугъан да этиб, бир уртламны джуханды джаш. Суу тузлу эди. Джууунуб чыкыгъанларында, ол анасындан: «Тенгиз тузлу нек болгъанды?»— деб соргъанды.

Анасы джашына тенгизни тузлу болгъаныны юсюнден былай айтханды:

— Эртде-эртде бир бай къарнаш бла бир джарлы къарнаш джашагъандыла. Джарлы къарнаш байгъа «меннге муну бла бир туючюк бер» деб, табакъны алыб, тилей баргъанды. Бай къарнаш берменди.

Джарлы, аны юйюнден чыгыб, мыдах болуб, келе тургъанлай, къолунда гырджынчыгъы бла бир киши чыгъады аллына.

— Не айланаса?— деб соргъанды кишичик.

Джаш анга, былай да былай деб, джарлылыкъ хапарын айтханды.

— Ма, бу гырджынчыкъны ал да, тау артына бар. Анда гитче адамчыкъла джашайдыла.

Джарлы къарнаш тау артына аугъанды, ол адамчыкълагъа тюбегенди. Сѣлешгендиле, танышхандыла.

— Бизге бер!— деб ала муну гырджынчыгъын бир аууздан тилегендиле.

— Берейим, берейим, сиз мен айтханны бере эсегиз,— дегенди джаш да.

— Айт, не дей эсенг да, берейик,— дегендиле гитче адамчыкъла.

— Ол сейирлик тирменчигизни беригиз!

Бергендиле.

Джарлы къарнаш, тирменни да алыб, юйюне къайтыб келгенди. Ол а аллай тирмен болгъанды: андан нени тилесенг да, аны чыгъарыб баргъанды. Тирменчикни кючу бла джарлы къарнаш бай болгъанды.

Бай к̄арнаш да джарлы к̄арнашыны бай болг̄анына зарланганды. Ол тирменчикни урлаб, алыб барыб кемеге миниб, к̄ачыб тебрегенди.

Тирменчикден хар нени да бирден тилей, аны бург̄анды. Тирменчик да тохтаусуз туз чыг̄арыб барг̄анды. Туз, кемеге сыйымай, тенгизге к̄уюла-к̄уюла тург̄анды. Бир заманда боран к̄обханды да, туз джюгюн кючден к̄лтюрюб джюзюб барг̄ан кеме, тенгизге батханды да кетгенди. Тирменчик а тенгизни тубюнде да тохтаусуз кесини ичинден туз чыг̄арыб турады бюгюн да дейдиле.

Ол туз эриб, тенгизни саулай тузлу этгенлей турады. Тенгиз ма аны ючюндю тузлу.

НАТЪВЪТНА ДАШЪВЪТНА
НАПАРАТА

НЫГЪЫШДА АЙТЫЛГЪАН
ХАПАРЛАДАН

*Къартла рахат этедиле ушакъ,
Мангылайлары ранлы къоялагъа ушаб...*

Лайпанланы Пилал

Ныгъышда

Ныгъышда олтуруб, эски хапарланы айта тургъан къартлагъа тынгылаб тургъан 5—6 джылгъа джашыракъ адамланы бири: — Эринмейчин, сыйлы къарт къарнашларым, тынгыласагъыз, кёзюм бла кёрген бир сейир хапар айтайым, — дегенлей, «айт, марджа, айт!» — дегендиле къартла.

— Бир джыл, эки эшекни джерлерин салыб, сары-къашха аджириме да миниб, къош азыкъ да, маллагъа туз да чыгъарайым деб, алты эшекге туз, къош азыкъ да джюклеб, Бийчесыннга айланыб бара тургъанлайыма, Минги Тауну тюбюнде джай къошлагъа бир кычырым къалгъан болур эди, бир уллу джел келди. Ёзенлени тау-уш этдириб, кыбыла джанындан бир джоппу къара тубанчыкъ кёрюне башлады.

Джууукъ джетерге, кюнню бетин кёргюзмей джабыб, ол тубан меннге джууукълашханлай, аджирим юркуюб, тыялмай, джюгенине джабышыб тургъанлай, кысха джетиб, бир мазаллы къуш аякъ тырнакълары бла кысыб, аджирими, мени да, кёкге мийик чыгъарыб, тау артына алыб кетди. Тёгерек бурула келиб, къара къаяланы орталарында 500 адам сыйынырча дорбуннга тюшюрдю аджирими, мени да. Бизни кёргенлей, къушну балалары, чегетлени, къаяланы зангырдатыб, ауузларын ачыб, бизге чаба башлагъанлай, 5 аршын узунлугъу болгъан къара къамамы суууруб кынындан алыб, эм алгъы бурун къушну ёлтюрдюм, экинчи 3 къуш баласын да ёлтюрдюм. Сора иги эслеб къарасам, — нарат терекни башы къая тешике тирелиб тургъанын кёрдюм. Терекни узунлугъу 50 аршын болур эди.

Къушну 3 баласы да, кеси да, тыпырдай келиб, къаядан кетди-ле. Кесим да терек бла къара къаяланы тюбюне тюшдюм. Мен тю-

бюне тюшгенлей, аджирим алай ачы кишнеди — чегетлени, къаяланы таууш этдириб.

Эбзеле сыртларында шкоклары бла чыгыб келди. Юч къуш бала бла къушну ёлюб тургъанын кёргенлей, мени къайгылы да болмай, къуш таба барыб, бир-бирине къараб, кеслерини тиллеринде кюлюб, ышарыб сёлешедиле. Эбзелени бири, меннге джууукъ келиб, саламлашыб:

— Бу къушланы сенми ёлтюргенсе? — деб къарачайча сёлешди.

— Мен ёлтюргенме, — дегенлей, эбзеле къууаныб, кёзюу-кёзюу мени къучакъладыла. Къушну, не кюрешиб, алты адам бир джанына аудуралмадыкъ. Эки къанатыны узунлугъу 44 аршын болду. Бир ай болгъан къуш балаланы бирин 6 адам джерден ёрге айыралмадыкъ. Биягъы аджирим къая тешике мени излеб кишнегенлей, мен да чыдаалмай джыладым. Эбзеле:

— Къоркъма, сени аджиринги тюшюрюрбюз. Сен этген игиликни адамла унутмазла. Ол сен ёлтюрген къуш 50 сабийни алыб кетиб ашагъанды, 3—4 уллу элни 200—300 чакълы къоюн да къоратханды, — деб, хызенлеринден бишген этле, чагырны алыб, ашаб-ичиб бошагъанлай, эки адамны:

— Барыб хапар беригиз элlege, төрт ёгюзню арбагъа джегиб, 100 аршын аркъан алыб келигиз! — деб ашырдыла.

Экинчи кюн келди 200 чакълы адам. Аджирни аркъанла бла тюшюрдюле. Къушну арбагъа 130 адам кючден салды. Элlege джетгенлей, бир адам къалмай джыйылыб, уллу сейир болдула. Толу бир айны мени иймей, тойла-оюнла этгенлей турдула. Кёб алтын ача, ма бу къаманы, белибауну, шкокну бериб ашырдыла...

Къартла, бир-бирлерине къараб, ышаргъан да эте: «Сау бол, Таусолтан, джаш адам болгъанлай, иги сыза билесе!» — дегенлей, Исмаил:

— Таусолтан бир кесек къоша да болур, мен кёзюм бла кёрген затымы айтайым, созмай къысхасы бла, — деб, башлады:

— Аман Къолда кюз, 1882 джылда, гебен къалай келиб, 10 къаланмагъан гапына къалгъан эди. Чалкъычы нёгерлерим байрым кюн Уллу Къарачайгъа кетди, мен кесим къошда къалдым. Ол 10 гапынаны бир-бири юслерине атайым деб баргъанлай, къыбыла джанындан къара булутчукъла кёрюне башлалла. Джаугъунчу къалаб бошайлам деб, мен да 8 гебенни къалаб бошаргъа, аллай джел келди, чегетлени таууш этдириб! Къачыб гебен тюбге чёкгенлейиме, гебен тюбню да, мени да Бештау джанындан ургъан джел буруб кёкге чыгарды. Асыры къоркъгъандан, эс ташлаб, джугъуму да билмей къалгъан болурем. Бир заманда адам сёлешген тауушладан эс джыйыб къарагъанымда — мазаллы нарат терекни башында кесим къалагъан гебен тюбню юсюнде тура эдим Джалан Къолда. Чалкъычы нёгерлерим:

— Биз сени табмай излегенли, 2 кюн болады, 10 кюн излесек да, табарыкъ болмазек. Джалан Къолда сени учуб баргъанынги кёрюб келгенбиз, — деди...

Къартла:

— Сау бол, къарнашыбыз, Аман Къолдан Джалан Къолгъа иги тютюнлегенсе,— деб кюлдюле.

Мухаммат:

— Неге кюлесиз, тюз айтады Исмаил, шайтан джелни тамам къозгъалгъан кюнюнде тереклени тамырлары бла къобары, юйленни ояр. Мен да, эркинлик берсегиз, кезюм кёргенни айтайым.

— Айт, айт!— дедиле къартла.

— Бир джыл джай Бурмабутну башында, къойларым тоуб джатыб, мен да джамчыны тубюме джайыб, теке къалкъыу эте да уяна, аз-аз кюн тийиб тургъанлай, джангурчукъ да джауа, Мухаммат айтханча, бир шайтан джел келди. Джерде ташланы учура, къойланы да, мени да буруб кёкге мийик чыгъарыб, учуруб Минги Тауну тубюнде Къайракълыкъда джерге тюшюргенден сора, эс джыйдым...

Таусолтан:

— Къартла, Исмаил бла Мухаммат тюз-терс айта эселе да, мени ишим туйюлдю, эринмей, тынгыласагъыз, мен энтда бир къысха хапарчыкъ айтайым,— дегенлей, къартла:

— Узакъгъа созуб тютюнлетме!— деб, кюлдюле.

— Огъай, мени хапарым къысхады,— деб, айтыб башлады Таусолтан:

— Бир кюн къошда хоншуларыма: «Сиз мени малчыкъларыма да бир къарарсыз, мен кийик этге тансыкъ болгъанма, кеч келирге болурма»,— деб, шкогуму да бойнума атыб, эрлай-эрлай Джалан Къол бла Аман Къолну орталарында Эгиз тебелеге чыкыгъан арба джолну сол джанында мийик дуппургъа чыгыб, арыб, олтуруб тургъанлай, Аман Къолну ёзенинде бир къой сюрюу джайылыб отлай тургъанын эследим. Къарадым да, къойланы ызларындан адам барыб кёрмедим. Бир кесекден къойла юркуюб, джоппу бола башлагъанлай, кезюлдюреуюк бла иги эслеб къарагъанымда, мазаллы сарыкъулакъ берю бир къойну баш энишге суйреб баргъанын кёрдюм. Шкогуму эрлай джерлеб, мараб атханлай, берю, къычырыкъ этиб, къойну да къоюб, бир кесек барыб сойланды. Къойчу да шкок тауушха (джукълаб туруб уянган болур эди) берюню юсюне барыб, терисин соя къалды, 2 къычырым болур эди мен берюню шкок бла атханымы узакълыгъы.

Къартла:

— Джашаулу бол, Таусолтан, сен а керти да алдамай кереем,— деб кюлдюле. Чомур:

— Къартланы кёллерин чыгъарасыз, бир кёб алдадыгъыз,— дегенлей, къартла:

— Айтмагъа къой! Машалла, иги сызады...— дедиле. Таусолтан:

— Алай эсе, эринмей тынгыласагъыз, энтда бир сейир хапар айтайым...

Къамишлиде тургъан заманыбызда, къойчукъланы кюте бар-

сам, хар кюн сайын кюн бетде къара къаялада мазаллы джугъутур текени кёре эдим. Хар кёргеним сайын: «Ансызма, мен сени къаяладан чёмелтаякъча айландырыб бир тюшюрмесем, шкок бла атыб!»—деб кете эдим.

Бир кюн, шкогуму да алыб, джугъутур текени къабугъун алыб келейим, кёбден бери кийик эт ашамагъанбыз деб, кетиб бара, къара къаялагъа джетгинчи, кийик кетиб баргъанын эследим. Тейри, менден къачыб узакъ баралмазса,—деб, эрлай шкогуму алыб, джерлеб, артындан атханлай, кийик узакъ бармай, джыгъылды. Салыб барсам — ёлюб тура, эмчеклери уа сютден толуб-кызыб... «Я бир аллах, сен кеч, терслик этдим, бууаз эчкини ёлтюрюб!»—деб, асыры джюрегим кыйналгъандан, къулакъларым бителиб, тёппе туклерим, сары чыгъанакълача, ёре туруб къалдыла... Сора излейме-излейме, эчкини терисинде окъ тийген джерин табмайма. Иги эслеб къарасам — окъ артындан тийиб, уллу ичегиси бла ауузундан чыгъыб кетген кёреем; насыбха кёре. Бир кесекден эчгим, мени да эс-лемей, секириб ёрге туруб, джангыдан джата-къоба башлады.

Кёб турмай эки эгиз улакъчыкъ табды. Улакъчыкълары бла эчкини былайда къоюб кетсем, бёрюле чачарла деб, эки улакъчыгъын къойнума алыб, кетиб тебретим. Эчки, макъыра-макъыра ызымдан къошха келди. Маллагъа илешсе, юйде къоярма, илешмесе, улакъчыкълары уллуракъ болсала, чегетге иерме деб оноуэтдим. Эчкиме арпа, нартюх унчукъ къуйсам, ашаб башлады. Маллагъа, къошда адамлагъа да илешди.

Бир кюн, бир ийиб кёрейим деб, эчкини да, улакъчыкъларын да бошладым. Узакъ барыб, Джалпакълада отлаб, кеч бола ызларына келди.

Къартла:

— Сау бол, Таусолтан, ариу тюш кёргенсе,—деб кюлдюле. Исмаил:

— Къартланы кёллерин чыгъарасыз, бир кёб алдадыгъыз,—деб, кесини хапарын айтыб башлады:

— Къош азыгъымы да эшегиме джюклеб, атыма да миниб, таугъа кетиб бара,—Хурла кёлден 500 аршын чакълы узайгъан болурем,—атым, сюрюб баргъан эшегим алларына атламай, аякъларын тик уруб тохтадыла. Экиси да бирге, джукъ кёрмеселе, тохтамазелле деб, бир джаныма къарагъанымда — бир мазаллы къоян. Уллулугъу 5-ге чыкългъан аджирча, эки къулагъыны узунлугъу 50 аршын болур эди деб кёлюме келген эди. Хар чынгагъаны сайын, къулакълары аллына дженгиб, шын туруб къоба эди.

Чомур: Къашха, алдай болурмуса? 50 аршын къулакъла сюелиб барлыкъла, къоркъуб, кёзюнге кёрюннген болурму:

Исмаил: Таб алай огъуна болур, 30 аршындан кыысха болмаз элле.

Чомур:

— Бир кесек сагъыш эт...

Исмаил:

— Тюз айтаса, 15 аршын болур элле.

Чомур:

— Иги сагъыш эт,— деди.

Исмаил, асыры табсыз алдагъанын эсгериб, джангыдан башлады:

— Тейри, айыб этмегиз, иги сагъыш этсем, къоянны къулакълары 10 аршын болур элле...

Къартла кюлдюле. Исмаил а, кесин тыялмай, чамланды:

— Ой, юйюгюзге от тюшерикле, сора муну къулакълары джокъму эдиле да?

Къартла харх этиб кюлдюле. Чомур:

— Биз, телиле, тынгылаб, сиз да алдаб, бизни сылхыр этдигиз. Къартла, мен бир къысха хапарчыкъ айтайым да, аны бла чачылырбыз,— дегенлей, къартла:

— Ким огъай дейди, айт, айт,— дедиле.

— Эки эшегими бирине хырс туз, бирине да къош азыкъ джюклеб, Садырлагъа джетерге, кюн да кюнортадан озуб, тюш заман болур эди, ат джолчукъ бла чегетни ичи бла эшеклерими сюрюб бара тургъанлай, эшеклерим аякъларын тик уруб тохтадыла. Была былай не затны кёрюб къоркъадыла деб, къарасам, баш джаныбыздан бир мазаллы бойнакъ айю келгенин кёрдюм. Санларым, джангы безгек тийген адамча, сууукъсураб, къулакъларым джукъ эшитмей, кёкде, джерде болгъанымы да билмедим. Бир заманда эс джыйыб къарагъанымда, айюм ёзеннге эниб бара. Австрийский шкогум сыртымда тургъанлай, аны да унутуб: «Къолума тюшсенг, сеннге этерими уа билеем»,— деб, ызындан къараб ачыуландым...

Таусолтан:

— Чомур, адам эшитмесин сени бюгюн бизге айтхан сёзюнгю!

Мухаммат:

— Аны къой, сабийле кюлюрле, сени хыликке этиб! Къызбайгъа сакъал чыкъмайды деб айтсала, ийнанмай эдим, кёзюм бла бюгюн кёрдюм сени,— деб, аны бла къартла ныгъышдан юйлерине чачылдыла.

Элмырза

Элмырза бек гитчеликден огъуна, джай да, къыш да атасы бла къошда тургъанды. Атасы ауушхандан сора да, атасындан кёрген джолун-джоругъун бузмай, ол халда джашагъанды. Джазны бурну къарагъанлай кетиб, юйдегисин джай къошлагъа чыгъарыб тургъанды. Бир джыл а, джаз болгъанлай, юйдегисин къошха чыгъарыргъа арбасыны тегерегине четен эшиб, ичин да биченден толтуруб, кетгенди. Ингирде, кеч эте, юйюне джыйылгъанды. Элмырза кеси улайгъан адам болгъаны ючюн, кеч юйдеги этиб, сабийлери ууакъ, юй бийчеси да джаш болгъанды.

Сабийлери, аталарын кёргенлей, къууанч тыбырлы болуб, чабандыла. Элмырзагъа:

— Атачыгыбыз, бизге джангы кѳош ишлегенмисе? Юйге келмей, кѳб нек турдунг? Бизни кѳошха элтирикмисе? Кѳачан элтириксе? Бизге гоппан бла кѳаймакѳ келтиргенмисе?— деб кѳадалгъандыла.

Элмырзаны юй бийчеси кече тангнга дери кѳошха элтирик затларын хазырлагъанды, джолгѳа азыкѳ биширгенди.

Элмырза, эртденбла бек эртде кѳобуб, хапчюклени арбагѳа салгъанды. Юйдегисин да арбагѳа олтуртуб, юйюню эшигин ызына кѳайтарыб, кѳадаууна бир иеги сюекни илиндириб, кеси да ѳгюзлени баш бауларын алыб, адам аягѳы кѳозгѳалгѳынчы деб, элден гузаба чыкѳгъандыла. Джол узакѳды, кѳыйынды, тик ѳргеси, тик энишгеси кѳбдю. Джолну бир-бир джерлерини уа асыры тарлыгѳындан арба бла ѳгюзле кючден сѳыйныб барадыла. Элмырза, джерге тюшюб тас болгъан ийнени излегенча, баш энишге кѳарагъанлай:

— О, кѳош кѳулакѳлы, кѳошун туякѳлы, кѳара атым! Ма сен ѳлгенли, сыннганды мени кѳанатым...— деб тохтаусуз джырлаб барады.

Юй бийчеси Марджан:

— Ий, эрикдирдинг, бу эки-юч сѳзню кѳайтара да айта. Джырлай эсенг, сѳзлерин барысын да айт да джырла, алай тюл эсе уа, кѳой да олтур!— деб кѳлю бла тилегенди.

Элмырза, эшитмегенча этиб, биягѳынлай:

— О, кѳош кѳулакѳлы, кѳошун туякѳлы кѳара атым,

Ма сен ѳлгенли, сыннганды мени кѳанатым...—

деб, не аз да джырлагъанын тохтатмагъанлай, ѳзенни башына чыкѳгъандыла. Сабийлени джукѳлагъанларын кѳргенлей, джауаргѳа башлагъан заманда тубан ѳзенни басханча, Марджанны да джукѳу алай басханды, Элмырза уа биягѳынлай:

— О, кѳош кѳулакѳлы, кѳошун туякѳлы кѳара атым,

Ма сен ѳлгенли, сыннганды мени кѳанатым...—

деб, бурулуб дунягѳа кѳарамай джырлаб баргъанды. Ёгюзле да узун, кѳыйын джолну келиб эрикгендиле, арыгъандыла, алай а кеслерин тѳздюрюб, бир-бирлерин боюнсха бла тебере-тебере кетиб, арба бла боюнсханы бир-бирлерине бегитиб тургъан зор чомачаны юзгендиле. Сора арба, аладан айырылыб, алайда кѳалгъанды. Ёгюзле да, джюклери дженгилленнгенинде, кѳошха дженгил-дженгил атлагъандыла.

Элмырза, бир зат да сезмегенлей, джырны да тохтатмагъанлай, баш энишге кѳарагъанлай, кѳошуна келгенди. Элмырзаны кѳрюб, хоншусу:

— Хош келдинг,— деб, аллына чыкѳгъанды,— юйдегинги уа нек келтирмединг?— дегенлей.

— Кѳайдадыла мени арбам да, юйдегим да?— деб, хоншусуна кѳзлерин джандыргъанды. Хоншусу:

— Да, аны уа сен бил,— дегенлей, Элмырза, ызына айланыб:

— О-о хахай, юйдегими суу азыгѳы этдим!— деб, кѳычырыкѳсѳыйыт эте, баш тюклерин джырта, чабыб ызына кетгенди. Хоншусу

уа, зор чомачаны юзюлгенин эслеб, бир чомачаны да белине сугъуб, ёгюзлени аллына сюрюб, Элмырза — алда, хоншусу да — ызындан, чабышыб кетгендиле. Барсала уа, барысы да сау-эсен, арбаны юсюнде къаты джукълаб тура.

Эки къош уууч бла бир джан уууч

Сыйлыкъыз ушхууур эте билмейди деб, элде аллай хапар джюрюгенди. Ашарыкъ-ичерик аны эрини, Солтанны, къолунда болгъанды. Солтан юйде тиширыу оноугъа къатышыб, неге да кесин уруб тургъан къыйын адам болгъаны себебли, Сыйлыкъыз, элде джюрюген хапарланы эшитиб, джюреги эзилсе да, кишиге джукъ айтмагъанды, юйюнде болумуча башын кечиндиргенди.

Бир джолда уа къызгъанч Солтан, ушхууур этерге унутуб, тойгъа кетиб къалгъанды. Сыйлыкъыз, юй джумушун тындырыб, бетинкъолун джууб, бир ауузланайым деб къараса, къазанчыкъларында джукъ да джокъ. Кеси этиб ашаргъа эринден къоркъуб, Сыйлыкъыз, эринден эркинлик алыргъа тойгъа чабханды. Келсе, Солтан тепсей тура, аны алай кёрюб, къатыны:

— Санларынг ариу ойнайла,

Къазанла къуру къайнайла,

Харс-харс-харс!—

деб билдиргенди.

Солтан, эрлай сезиб:

— Ос-ос! Эки къош уууч бла бир джан уууч!— деб ангылатханды.

Бай кишини джангыз джашы

Бурун бир бай кишини джангыз бир джашы болгъанды. Атасы акъ десе, ол къара деб, атасы къынгыр десе, ол тюз деб, атасыны сёзюне сёз къошуб, оноун бузуб, чыртда бир айтханына сыйыныргъа унамай тургъанды.

Бир кюн, тамам джюреги джарылыб:

— Сюеме да, сюер кибик суйюмонг джокъ, суймейме да, сенден сора сюерим джокъ— деб ёкюннгенди атасы.

**БЕЛЛЯУЛА, ДЖЫРЛА,
ТЕРГЕУЛЕ, ОЮНЛА**

*Болады джыр сезде анангы сютю,
Джыр сёзге сингибди халкзынгы кючю...*

Алийланы Умар

Белляу джыр

А ры къара, бери къара,—
Дедим да,
— Къалкъы да къал, татлы бала,—
Дедим да.
— Чалкъы чала, бели тала,
Сюйгенинден кёлю къала,—
Дедим да,
— Тенглеринден алгъа бара,—
Дедим да,
— Татлы бала, къалкъыб къала,—
Дедим да...

Белляу

Белляу, белляу, джылама,
Кёзлерими гинджиси,
Белляу, белляу, тынч джукъла,
Джюрегими инджиси.
Акъ сютюмю береме,
Джукъла, кийик улагъым,
Джаным кибик кёреме,
Мени джарыкъ чырагъым.
Кече-кюнюм сагъайыб,
Ауур кёрмей, джюрютдюм,
Сен джыласанг, джюрегим,
Бузча болуб, эрийди.
Байны малы кёб болур,

Джарлы малы арыкъды,
Джарлылыкъгъа джылама,
Джарлы кёлю — жарыкъды.
Тобугъумда ёсдюрюб,
Уллу джашчыкъ этерме,
Рахат болуб джюрегим,
Муратыма джетерме.
Акъыл-балыкъ сен болсанг,
Сени халкъгъа берирме.
Бир насыбым бар эсе,
Элге джараб кёрюме.

Алаладан, алаладан...

Алаладан, алаладан,
Къапталчыгъынг — ала лаудан,
Биченчигинг — къара къаудан,
Оракъчыла киргендиле оракъгъа,
Андан сора барлыкъдыла биченнге.
Къатын излей, сени иерме юч элге,
Тюбемегин ананг кибиб бечелге...

Ёб бара

Ёб бара,
Чёб бара,
Таугъа бара,
Таудан келе,
Тикден кетди Казбек,
Дыгъы-дыгъы-дыгъы.

Бирем-бирем

Бирем-бирем,
Экем-экем,
Ауур олтан,
Арба джекген,
Сары тай,
Тору тай,
Абал тай,
Чабал тай,
Чыкъ, Тотай!

Тарта, соза

Тарта, соза,
Джашчыкъланы оза,
Къызчыкъланы оза,
Чабыб барды тузлагъа,
Башын урду бузлагъа...

Къон, къон, гёбелек...

Къон, къон, гёбелек,
Аття атха миндирир,
Анния эмчек ичирир.
Джетиб сени тутайым.
Къанатынгы сылайым...

Джау, джау, джаным, джау

Джау, джау, джаным, джау!
Джау, джау, джаусанг а!
Джаулу гютю берейим,
Къуй, къуй, къуйсанг а,
Къуймакъ, къалач берейим.
Джау, джау, джаным, джау!
Арпа унла къуяйым,
Чыпчыкъ болуб учайым.

Бирде—бешик

Бирде — бешик,
Экиде — эшик,
Ючде — ючлеб,
Тёртде — тергеб,
Бешде — бёгек,
Алтыда — ашыкъ,
Джетиде — къашыкъ,
Сегизде — сенек,
Тогъузда — токъмакъ,
Онда — оймакъ,
Абил билим,
Чыкъсын тилинг.

Джетегейли—джети джулдуз

Джетегейли — джети джулдуз,
Боюнсхала — эки джулдуз,
Илкер джоппу, Чолпан эрке,
Темиркъазакъ — кеси сынгар,
Къара Айгъыр бла Сары Айгъыр
Джети айланыб
Джетер джерине джетгинчи,
Сюрючюге танг атмаз.

Къакъ, къакъ, къаргъала

Къакъ, къакъ, къаргъала,
Къамиш тубю джаргъала,
Ачы сууда балыкъла,
Балыкъ къайры кетгенди?
Бал джёрмеге кетгенди,
Андан къачан келликди?
Джылкъы чыкъса, келликди,
Джылкъы чыкъса, джаз болур,
Балалары къаз болур.

Къая, къая

Къая, къая,
Урунганынг зая,
Къая, къая,
Байлыгъынг зая,
Къая, къая,
Сютюнге мая,
Къая, къая,
Къошунгда къонакъ,
Айта билген джомакъ,
Джомагъы — эмеген,
Кёзю бла кёрмеген...
Къонакъны кёлан джамчысы,
Кёолунда — кийиз къамчиси,
Джамчыны быкъыгъа,
Къамчини джырмыгъа,
Къонакъны джары тончугъу,
Джанында джангыз сомчугъу,
Чабырлары тюклюдю,
Эшекчиги джюклюдю.
Къонакъгъа къомгъаза,
Гоппан бла бир боза,
Боза туююдю, сырады.
Сыра туююдю, айранды,
Къонакъ (кёолгъа алгъанды,
Гоппаны тубюне къарагъанды.
Къонакъгъа къаймакъ,
Келтирди эсе бир табакъ,
Къонакъны аты Къаншауду,
Табакъ туююдю, ашлауду.
Къонакъгъа къонакълыкъ этдиле,
Хантны ашлаугъа тёкдюле,
Ашыкъ-бушукъ

Төгөркөшдиле,
Джилек-джилек
Юлешдиле.

Сандыракъ (Чам)

Сандыракъны джетеги,
Алтын тонну этеги,
Сандырагъым, джетегим,
Джылтырайды этегим,
Джылтыраса, джанады,
Джана эсе, кюеди,
Кюе эсе, бишеди.
Суу къуйсагъыз джукъланыр,
Джудузханнга сукъланыр.
Чапракълай, саргългын,
Кели суулай чайкългын,
Кёк джибеклей, созулгун,
Джаныу суулай бокъланнгын...
Сандыракъны хахайы,
Идрисни Махайы,
Джанкирни Шакайы,
Джангы чыкълган сандыракъ,
Джангылтады сол аякъ,
Тюзетеди онг аякъ...

Ийнай

Ой, ийнай, ийнай
Ийнарада,
Иги хапар келсин
Кюн арада,
Ийнай айтсанг,
Чепкен киреди,
Ийнай айтмасанг,
Четен кюледи.
Чепкен кирсин
Аягълмдан, аллымдан,
Четен кюлсюн
Тушманымдан, къланлымдан,
Ой, ийнай, ийнай,
Ийнар ашым.
Сау джюрюгюн
Тюзде айланган
Джангыз къларнашым...

«Боранкелди»

(Оюн)

Сабийле кенг джерде джоппу джыйылыб турадыла, бир затха да эс бёлмей, рахат. Ала алай тургъанлайларына, узакъдан, тонун да чюйресине кийиб, боран-гылан эте, «Боранкелди» чабыб келгенин эслеб, сабийле, тегерек джыйылыб, эм гитчечикни кьоруулайдыла.

«Боранкелди», кьартчыгъача, джетиб сермейди сабийни. Алыб кьачалса, барысы да хахай этиб, ызындан сюредиле. Джетиб сыйырса, тонну башха сабий киеди. Оюн сабийле арыгъынчы барады.

Сыйыралмасала уа, ол гитче сабийни «уясына» элтиб салыб, «Боранкелди» джангыдан сабийлеге чабады. Юч сабийни алалса, юч ёзенден джел ургъанча, сабийле, юч тизгин болуб, «у-у-у» деб улуб келедиле.

Сабийлени бири-экиси «кюрт» болуб, «Боранкелдини» юсюн басадыла. Ол алайда джутулады. Сабийчиклени уа «адамла» кьутхарадыла.

НАРТ СЁЗЛЕ

*Кѣзюю келсе,
Тенгиз да сѣнгер,
Тау да эски болур,
Сынар, ууалыр,
Керти сѣз, эски
Болмай джашауда,
Хар тѣлн сайын
Джангыра барыр.*

Семенланы Азрет

Адам къатында адам ѳлмейди.

Акъырынны дженгил джетмез.

Ана кѣлю — балада,
Бала кѣлю — талада.

Арбаз къынгырды да, ийнек сауалмайма.

Ариу сѣзде ауруу джокъ.

Ары-оракъ, бери-чалкы.

Ат ашагъан айю кибик.

Аурумагъан башха джаулукъ кысма.

Ауругъанны сау билмез,
Ач къарынны токъ билмез.

Ачыу алгъа келсе,
Акъыл артха кетер.

Аш берме да, къаш бер.

Ашда — бѣрю, ишде — ѳлю.

Ашамаздан тана башны таусхан.

Ашыкъгъан суу тенгизге джетмез.

Батыр бир ёлюр,
Къоркъакъ минг ёлюр.

Башда акъыл болмаса,
Эки аякъгъа кюч джетер.

Бек анасы джыламаз.

Бирликде — тирилик.

Борчну амалы: бер да — къутул.

Гинасууну ууучунгда тыялмазса.

Гырджын — тепсини тамадасы.

Джазгъы ишинги къыш башла.

Джазны бир кюню джыл багъар.

Джюрюгеннге — джёрме,
Джюрюмегеннге — джукъ да берме.

Дюлдюр бла къыркъа-къыркъа,
Кетиб бара нарт Сосуркъа.

Ётюрюкню къуйругъу къысха.

Игини орну хазыр.

Ишлеменген тишлемез.

Ишлеген балта тот болмаз.

Къалгъан ишге къар джауар.

Къарт къойнунда — къалач бар.

Къартлыкъ — артха, джашлыкъ — алгъа.

Къартны бурнун сюрт да, оноугъа тут.

Кенгеш болса, уруш болмаз.

Кечеги оноу эртденнге джарамаз.

Кёз кьоркьакъ да, кьол батыр.

Кёзюнде тереги болгъан
Кёзюнде чёбю болгъаннга
«Сокъур, сокъур»,—дей эди.

Къоянны этин кёргенимде,
Шорпасындан тюнгюлдюм.

Къызбай эки ёлюр,
Батыр бир ёлюр.

«Кюлеме да къояма ансы, иги къабсам,
Ючлю ууаныкны джардан атар эдим» —
дегенди чибин.

Кюлме джашха,
Келир башха.

Озгъан джангурну ызындан джамчы алыб
къуугъанча.

Ойна, ойнай, кёз чыкъды.

Ойнай билмеген уруб къачар.

Ойнай билмей эсенг, тойдан чыкъ.

Сабыр тюбю — сары алтын.

Суу челекни тюбю сууда къалыр.

Суудан тутуб, къаядан салынганча.

Тамбла буудан бюгюн къоян ашхы.

Тартхан ёгюзге чыбыкъ кёб тийер.

Ташны ата билмеген —
Башына урур.

Тауукъ тюшю — тары бюртюк.

Тау таугъа джолукъмаз.
Адам адамгъа джолугъур.

Тёзген тёш ашар.

Тилде сюек джокъду.

Тур-турдан хапар келсе,
Джукъудан хайыр къалмаз.

Тузлукъ ташха тюк чыгъаргъан.

Уллу айтханны этмеген — уллаймаз,

Уялмагъан бетге — къазан къара.

Уясында не кёрсе, учханында аны этер.

Сабийликде билгенинг — ташха джазгъан кибик,
Уллулукъда билгенинг — къаргъа джазгъан кибик.

Чакъырылмагъан къонакъ — орунсуз.

Чыбыкълыкъда бююлмеген —
Къазыкълыкъда ийилмез.

Экеу айры болса, арадагъын алдырыр.

Эркишини сёзю ёлгенден эсе,
Кеси ёлсюн.

Эртде тургъанны эркек аты тай табар.

Эт — этге, шорпа — бетге,

Эчки бер да эчки ал,
Макъыргъаны — артыкълыгъы.

«Эшек, джаргъа джууукъ барма,
Манга джюк боллукъса», — дегенди ёгюз.

Эшек, мюйюз излей барды да,
Къулагъын кесдирди, — дегенча.

ЭЛ БЕРГЕН ДЖОМАКЪЛА

*Иги сёзсюз джашау неди? —
Тузсуз хантха тепле-тенгди,
Иги сёзню айтхан эрди,
Акъылы, джюреги кенгди.*

Мечиланы Кязим

Амма аллында гыкка ойнайды.

(Урчукъ)

Амма юйге кирмейди,
Акка эшикге чыкъмайды.

(Босагъа бла тыбыр таш)

Атдан мийик, итден алаша.

(Ат джер)

Барама, барама,
Балта узуну баралмайма.

(Тирмен таш)

Биз — биз биз эдик,
Бирер ариу къыз эдик,
Джиб болуб тизилдик,
Бирем-бирем юзюлдюк.

(Мъичакъла)

✓ Бир ананы джюз минг баласы.

(Ай бла джулдузла)

✓ Бир атым барды да.
Къычырыгъы — кёкге бара,
Джюрюгени — чарсха бара.

(Поезд)

✓ Бир акъ джабыуум барды да,
Саулай джерге джетеди.

(Къар)

✓ Бир атым барды да,
Минг адам минсе да, арымайды.
(Кёпюр)

Бир джыджымым барды да,
Сайлайма, сайлайма,
Сайлаб бошайлмайма.
(Джол)

Бир ёгюзюм барды да,
Бойнун бурмай, суу ичмейди.
(Къумгъан)

✓ Бир ёгюзюм барды да,
Ол джатхан джерге тюк чыкъмайды.
(От)

✓ Бир къумачым барды да,
Къарылаб тауусалмайма.
(Суу)

✓ Бир къызым барды да,
Джылына джети чепкен киеди.
(Нартюх)

Бир терегим,
Терегими онеки бутагы,
Хар бутакъда отуз чапракъ,
Хар чапракъны бир джаны—къара, бир джа-
ны—акъ,
Не болгъанын изле да таб.
(Бир джыл, онеки ай, отуз кюн, кече бла кюн)

✓ Бирл ичеди, бири тегеди, бири ёседи.
(Булут, джангур, кырдык)

Гитче уру—этден толу.
(Оймакъ)

Гитче юйчюкде къар джауады.
(Элек)

Джер тюбюнде къызыл кюбюрчек.
(Чюгюндюр)

✓ Джол юсюнде джаулу къайиш.
(Джылан)

Къара бугъа кёкге къарай,
Халкъ да анга къарай.
(Чоюн)

Къара ийнек джатыб къалды,
Акъ ийнек туруб кетди.
(Къар бла джер)

✓ Къардан акъ, къандан къызыл,
Къундуздан къара, окъдан тюз,
(Чакъынджик)

✓ Къараб кёзюнг кёрмейди,
Эшик ачаргъа эринмейди.
(Джел)

Къарабай ат ойната,
Халкъ да анга къарай.
(Къайнагъан къазан)

Къарангы юйде къутургъан кючюк.
(Шок окъ)

Къат-къат тонлу,
Къарыш боюнлу,
(Къобуста)

Къая артында буруш терек.
(Эшилген чач)

✓ Кийими джюз къат,
Олтурады къарт,
Ажымсызды джылары,
Ким тешиндирсе аны.
(Сохан)

✓ Къыл къыяр, эл джыяр.
(Къобуз)

Мени тенгли бир адам,
Къалайгъа барсам да,
Ызымдан джюрюйдю.
(Кёлекке)

Минг къоюм суугъа кетди,
Асхакъ Сюлемен излей кетди.
(Нартюх джырна бла чолпу)

Не узалыб, не узалыб этегиме джеталмайма.
(Кёлекке)

✓ Оджакъ джанында джарты гырджын.
(Ай)

✓ Онеки къуш,
Элли эки чаука,
Юч джюз алтмыш беш чакъынджик.
Бир гаккы табхандыла.
(Джыл)

От джагъада хымил киштик.
(Арпа гырджын)

✓ От башында къумгъан,
Эки кёзюн джумгъан.
(Киштик)

Отда джанмайды, суугъа батмайды.
(Буз)

Сенг — сенг, сенг бара,
Эки теке тенг бара,
Сакъалларын сылай келе,
Кёкге къараб, джылай келе.
(Суу челекле)

Сенг — сенг, сенг бара,
Сегиз теке тенг бара,
Сакъалчыгъы сууда бара,
Къарынчыгъы бура бара,
Джигейчигин булгъай бара.
(Сегиз ёгюз бла къаладжюк бла сабан скорген)

✓ Суудан тууады, джерде джашайды,
Анасын кёрсе, ёледи.
(Буз)

Сырта сууукъ сюрюучю,
Келиб юёге кириучю.
(Сюрюучю таякъ)

Сыртдан къыппа тёнгереди.
(Джыламукъ)

Таугъа чабыб чыгъар,
Андан тёнгереб тюшер.
(Къоян)

Таш башында тынчлыкъсыз.
(Тирмен къакъгыч)

✓ Таш туюнде мияла мынчакъ.
(Чабакъ)

✓ Терек башында кызыл чыпчыкъ.
(Шибжи)

✓ Тегерекди, тоб кибик,
Ичи кызыл, от кибик.
(Харбыз)

БАШЛАРЫ

Ал сѣз	3
------------------	---

Нарт таурухла

Сосуркѣа бла эмеген	6
Ерюзмек бла джашчыкъ	8
Генджакешауай	13
Сибилчи	16

Таурухла

Эки кѣуш	19
Кюн батарыны аллы бла нек тохтайды?	20
Сатанай гокка ханс	21
Къарашауайны къара сууу	22
Орайда	22
Акъбилек	23
Акъ Джугъутур	24

Джемакъла

Алимджашар	28
Кичи-Батыр	39
Бакъ улу Бакъ	51
Докка бла Джокка	61
Гезохлары	63
Сокъур Алиюкъ бла эмеген	66
Чырпачыкъ	67
Джумалакъ	69
Кѣсе бла джашчыкъ	73
Борсукъ бла бѣрю	74
Сары этекли Сатыкеч	75
Къоянланы эринлери джырыкъ нек болгъандыла?	77
Кийик эчкиле алтын джууаклы нек болгъандыла?	77
Тенгиз тузлу некди?	78

Ныгъышда айтылгъан хапарладан

Ныгъышда	81
Элмырза	85
Эки къош уууч бла бир джан уууч	87
Бай кишини джангыз джашы	87

Белляула, джырла, тергеуле, оюнла

Белляу джыр	89
Белляу	89
Алаладан, алаладан	90
Ёб бара	90
Бирем-бирем	90
Тарга, соза	90
Къон, къон, гёбелек	91
Джау, джау, джаным, джау	91
Бирде — бешик	91
Джетегейли-джети джулдуз	91
Къакъ, къакъ, къаргъала	92
Къая, къая	92
Сандыракъ	93
Ийнай	93
«Боранкелди»	94
Нарт сёзле	95
Эл берген джомакъла	100

РИММА АБУЛ-КЕРИМОВНА ОРТАБАЕВА

БОЛЬШАЯ МЕДВЕДИЦА

(фольклорный сборник для детей
среднего школьного возраста)

На карачаевском языке

Редактор Н. М. Кагиева
Художник Н. Г. Кузнецов
Художественный редактор Л. А. Асланова
Технический редактор Г. И. Газиева
Корректор З. М. Козбаева

Сдано в набор 15.03.85.
Подписано к печати 04.12.85. ВУ 77210.
Формат 70x90¹/₁₆. Бумага тип. № 2.
Гарнитура школьная. Печать высокая.
Печ. л. 8,2. Усл. кр-отг. 14,6.
Уч.-изд. л. 6,6. Тираж 6 000 экз.
Заказ № 1249. Цена 40 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография,
357100, Черкесск, Первомайская, 47.

О 70

Ортабаева Р. А.-К. Большая медведица. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1985.

112 стр.

Фольклорный сборник для детей, любовно собранный и обработанный ученым-филологом, составленный по многочисленным просьбам читателей, включает в себя многое из того лучшего, что было веками создано умом и душой народа.

Книга состоит из семи разделов, в каждом из которых читатель найдет много интересного для себя.

С (Кар.) 2

О 4803010200—83
М 159 (03)—85 72—85

Багъалы окъуучу!

Бу китабны филология илмуланы кандидаты Ортабайланы Римма,
Абул-Керимни кызы, орта школда окъугъан сабийлеге джазгъанды.
Китабны юсюнден кёлююзге келгенни бу тюбюндеги адрес бла
бидирлигигизни излейбиз:

**357100, г. Черкесск, пл. Кирова, Дом
печати, Карачаево-Черкесское
отделение Ставропольского
книжного издательства.**

Ставрополь китаб басманы Къарачай-Черкес бѣломю 1986 джыл гитче сабийле бла ал башланган класслада окъугъан сабийлеге боюлу суратла бла джасалгъан эки китаб чыгъарлыкъды:

Абайханланы Н. О. Бѣдене.

Кечерукъланы Б. С. Даж, даж.

Китабла облпотребсоюз бла облкниготоргну тюкенлеринде сатылдыкълдыла.